

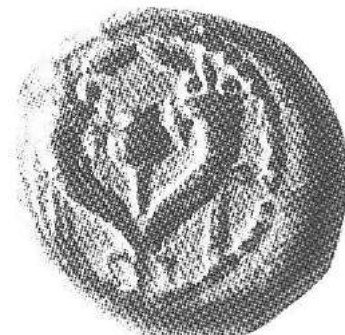
ארנון 1990, 15-19; פינטהוס ועמיר 1994, 310-308; עמר 2000, 54; שמחוני וכסלו 2004, 137-135; דיקשטיין 2011, 49-48; Zohary et al. 2003, 74-75; Safrai 1994, 108-110; (2012, 23-51).

ספרות יוונית ורומית

קולומלה מנה זנים שונים של חיטה, והכיר היטב את החיטה הרגילה (*Triticum*), ואת החיטה הדו-גרגרית (*Emmer*, וכינה אותה: *adoneum* או *far*), הוא ציין שזריעת החיטה נערכת בסוף אוקטובר (Columella II, 6-8, p.139-143). קאטו תיאר את האדמה הראויה לזריעת חיטה כשהיא יבשה, טבולה בשמש ונטולת עשבים, הוא תיאר שימושים ומתכונים של חיטה (Cato, 34, p. 51; 75, p. 83). וארו כתב על מגוון נושאים הקשורים לגידול דגנים והחיטה בפרט, בנוגע לסוגי האדמות, זיבול, הקמת ממגורות, הוא תיאר שיטות שונות לקציר באמצעות לולאה או באמצעות מגל, ודרכים שונות לאיסוף הדגן והבאתו אל הגורן לדיש, תיאר מבנה הגורן ושיטות הדיש באמצעות לוח דישה או באמצעות דריכה של בעלי חיים, ואת אופן הזרייה, בזמנו כבר הכירו שיטות לשימור החיטה באסמים מוגנים היטב, במערות או בבארות מדופנות וסגורות למשך חמישים שנה (Varro I, 6, p. 193; I, 57, p. 295; I, 50-52, p.283-287; I, 38, p.265; I, 11, p. 209). וירגיליוס תיאר את אופן בניית הגורן וזמני הזרייה (Vergilius I, p. 299-302).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

באומנות היהודית של ימי הבית השני שיבולי דגן מעוטרת בהזדמנויות מספר על גבי נרות חרס ומטבעות. למשל, שיבולים מעוטרת על גבי נרות חרס (זוסמן 1972, 66-72; ישראלי ואבידע 1988, 67), שיבולים הבוקעות מקרני שפע מעוטרת על מטבעות מימי החשמונאים (איור 172) ואלומות של שלוש שיבולים מעוטרת על פרוטות מימי אגריפס הראשון כסמל לשפע, פריון ושובע (איור 173) (משורר 1997, 89).

איור 173: שיבולים על מטבע אגריפס הראשון (משורר 1997, לוח 52, 120, א'120)

איור 172: שיבולים בוקעות מקרני שפע על מטבע יהוחן (משורר 1997, 257 לוח 5 א'3)

אומנות חוץ

שיבולים מעוטרת על פסיפסים מפומפיי כשהן משולבות בינות לפרחים ופירות על מחרוזות עשירות (איור 174). שיבולי חיטה מעוטרת גם בגילופי שיש, למשל שיבולים בוקעות מתוך קרן השפע שבידו

של האל נילוס מרומא מהמאה שנייה (איור 175). על פסיפסים מהתקופה הביזנטית נראות אלומות של שיבולי החיטה בהקשר לתיאור עונת הקיץ ועת הקציר, למשל, בידיו של דמות נער עונת הקיץ מפסיפס בית תחרות השתייה מאנטיוכיה שזמנו החל מהמחצית השנייה של המאה השלישית (Cimok 2000, 134-143). בידיה של דמות עונת הקיץ מפסיפס הווילה של קונסטנטינוס מאנטיוכיה, המתוארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית (Cimok 2000, 211). בפסיפס האלה אפריקה ועונות השנה מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השנייה ואילך (איור 176) (Blanchard-Lemee *et al.* 1995, 18). בתיאורים של חודשי השנה ומלאכת הקציר האופיינית לחודש יולי, למשל מפסיפס טגה-אפיסקופי, יוון, המתוארך למאה הרביעית (איור 177), ומפסיפס ארבע העונות, Hagios Taxiarchis, מארגוס, יוון, המתוארך לסוף המאה החמישית (איור 178). עיטורים אלו מדמים כנראה גם את המסורות המיתולוגיות המלמדות על שיבולי חיטה המשולבות בעטרה אגודה בסרט שלראשה של טיכה, אשר מנתה לא יותר מתשע שיבולים (Strabo V, 3).

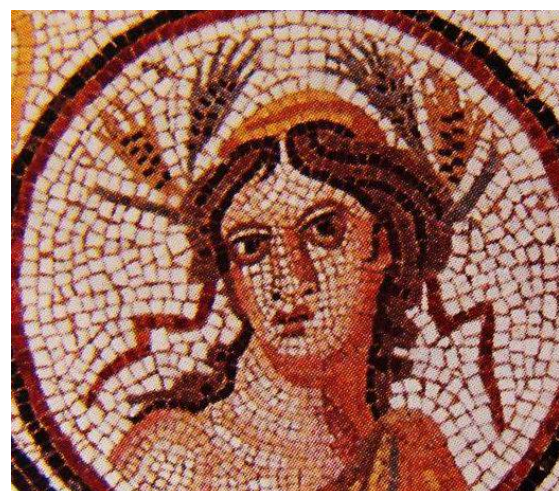
איור 175 : האל נילוס אוחד קרן שפע, אוסף מרומא, מחצית שנייה של המאה השנייה (צילום 2011, מוזיאון ארכיאולוגי נאפולי, מס' 5977)

איור 174: חיטה על מחרוזת פירות ופרחים, פסיפס מ-Casa del Fauno (VI, 12, 2), פומפיי (צילום 2011, מוזיאון ארכיאולוגי נאפולי)

איור 177: יולי, טגה-אפיסקופי, יוון (Akerstroem-Hougen 1974, Fig. 75, 3)

איור 176: חיטים לראשה של עונת הקיץ, אל-ג'ם, טוניסיה (Blanchard-Lemee *et al.* 1995, 20, Fig. 3)

איור 178: שיבולים לראש דמות הקיץ, פסיפס ארבע העונות, Hagios Taxiarchis, ארגוס, יוון (צילום 2012)

פסיפסים מארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל השיבולים מעוצבות כסמל לקציר בעונת הקיץ, בהקשר לשגשוג ופריון ולשם עיטור וראווה. שיבולים אינן מתוארות כאלמנט המוגש לאורחים כמנהג ה'קסניה', ומותר לשער, שאורחים לא קיבלו תשורה של אלומת חיטים בעוזבם את בית המארח, משום שמתנה כזאת היא חסרת משמעות, ללא טחינה ואפיה. בהתאם לכך, ניתן לראות את העיטורים של המאפים כמנחה המייצגת את יבולי הדגן, ובעבודה זו, המאפים יחשבו כהופעות של דגן.⁹⁴

אלומת שיבולים מתוארת בידי של חודש יולי המסמל את חודשי הקיץ ועונת הקציר בפסיפס מכנסיית המנזר הגבירה מרים מבית שאן (איור 179). שיבולים מתוארות גם בידיהן של דמויות עונת הקיץ או בסמוך אליהן בהקשר לתיאור עת הקציר מהווילה של אל מקרקש (איור 182) ומבתי הכנסת היהודיים של ציפורי (איור 180), של עוספיה (איור 181) ושל חמת טבריה. בתיאור ייחודי מבין פסיפסי ארץ ישראל, מתוארות שתי אלומות חיטה בהקשר ראוה ועיטור, ללא הקשר עונתי מובהק, בפסיפס מבית הכנסת השומרוני בסמארה (איור 183).

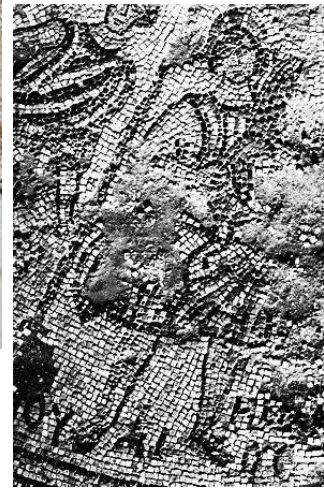
⁹⁴ בעבודה זו נכללו כל הדגנים תחת שם כללי: 'דגן', משום שלא ניתן לזהות מיון טקסונומי בעיטורי הפסיפסים, מפאת הרזולוציה הנמוכה שלהם.

איור 181: עונת הקיץ, בית כנסת
עוספיה (צילום 2011)

איור 180: עונת הקיץ, בית כנסת ציפורי
(צילום 2010)

איור 179: יולי, מנזר
הגבירה מרים, תל איצטבא, בית
שאן (אר"ע תיקיה מנדטורית,
Mastaba, תיק 139)

איור 184: שריד מפויח של כיכר לחם
עגולה, פומפיי, מוזיאון בוסקוריאלה,
איטליה (צילום 2011)

איור 183: אלומת חיטה,
בית כנסת סמארה (צילום 2012)

איור 182: דמות הקיץ, אל מקרקש
(בצר 2007, תמונה 14 ב')

מאפים, כיכרות לחם

לפי העולה מדברי חז"ל נהגו להכין את הפת מחמשת מיני דגן שהם: חיטה, שעורה, שיבולת שועל, כוסמין ושיפון,⁹⁵ ובעיקר מחיטה שנחשבה למשובחת יותר.⁹⁶ לדברי פליניוס נהגו להכין לחם ממגוון של גרגרים, מחיטה ושעורה (Plinius XVIII, 9), כוסמין, דוחן, שומשום וגרעינים נוספים (Plinius XVIII, 10), והלחם המשובח ביותר נעשה מגרגרי חיטה חורפית (Plinius XVIII, 20). בחפירות במאפיייה בפומפיי נמצאו כיכרות לחם מפויחות, הכיכרות מעוגלות, חרוצות מהמרכז אל החוץ ומחולקות לשמונה משולשים (איור 184), והן נעשו מהחיטה הרכה והמשובחת בלבד (Stefani, 2010, 53).

⁹⁵ "אמר רבי יוסה קיימתייה במקום שאוכלין פת כל אין לך קרוי פת סתם אלא חמשת המינים בלבד" (ירו' חלה, פ"א, ה' ע"ב).

⁹⁶ "מברכין על הדגן כשהוא מן המובחר... פת חיטין ופת שעורין אומר על של חוטיין פרוסה של חיטים ושלימה של שעורים אומר על הפרוסה של חטיין" (ירו' ברכות, פ"ו, ה"א, י' ע"ב).

אומנות חוץ

כיכרות לחם מעוגלות ומחורצות מהמרכז החוצה תוארו הן על גבי ציורי קיר והן על גבי רצפות פסיפס, למשל בציורי הקיר מפומפיי (איור 186, איור 187) (דיקשטיין 2011, 101). ובפסיפס מאנטיוכיה המתוארך למאה השלישית מעוטרת כיכר עגולה ומחורצת שבמרכזה מעגל ככפתור (איור 188).

פסיפסים מארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל מתוארות כיכרות הלחם כלחמניות מעוגלות המייצגות את לחם הפנים והן מעוטרות בהקשר פולחני בבית הכנסת של ציפורי (איור 189) ובבית הכנסת השומרוני מאל-חירבה חלקן נראות כפיתות מן הצודית (איור 190). בכנסיית עין שבע (טבחה) מתוארות ארבע כיכרות מעוגלות, בהקשר דתי-נוצרי (איור 191).

איור 186: מאפיה, ציור קיר מפומפיי (Sampaolo 1996, p. 949, Fig. 11)

איור 185: כיכר לחם עגולה, ציור קיר מפומפיי
<http://cuisineromaine.voila.net/cer>
(8.7.2012, eales1.htm)

איור 189: שולחן לחם הפנים, בית כנסת אל-ח'ירבה (צילום 2012)

איור 188: שולחן לחם הפנים, בית כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 187: כיכרות לחם עגולות, פסיפס המזנון, אנטיוכיה, מוזיאון האטאי, טורקיה (צילום 2010)

איור 190: כיכרות לחם בקלתוס, כנסיית עין שבע (טבחה) (צילום 2010)

סיכום הופעות דגן בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 8 הפסיפסים בהם מופיע דגן:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	דגן	שם האתר
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	שיבולת	חמת טבריה
2			5	בית כנסת	כיכר עגולה	ציפורי	
2						שיבולת	ציפורי
3		כרמל	5	1	בית כנסת	שיבולת	עוספיה
4	נוצרי	גליל	5	3	כנסייה	כיכר עגולה	עין שבע (טבחה)
5			6	3	מנזר	שיבולת	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
6	רומי	יהודה	5	1	וילה/אחר	שיבולת	בית גוברין, אל מקרקש
7	שומרוני	שומרון	4	2	בית כנסת	כיכר עגולה	אל ח'ירבה
8				3	בית כנסת	שיבולת	סמארה

ב. שכיחות דגן לפי מגזר (טבלה)

הדגן מופיע בשני מבנים נוצריים, שני מבנים יהודיים, מבנה יחיד שומרוני ומבנה יחיד שהוא וילה.

ג. שכיחות דגן לפי אזור (איור 192)

הדגן שכיח בעיקר בשומרון ובגליל, ומעניינת לציון העובדה שהדגן איננו מאויר בפסיפסי הדרום כלל.

ד. שכיחות דגן לפי איכות הפסיפס (איור 193)

הדגן שכיח בעיקר בפסיפסים מאיכות 3, אשר בהם גוון המינים גדול ביותר.⁹⁷

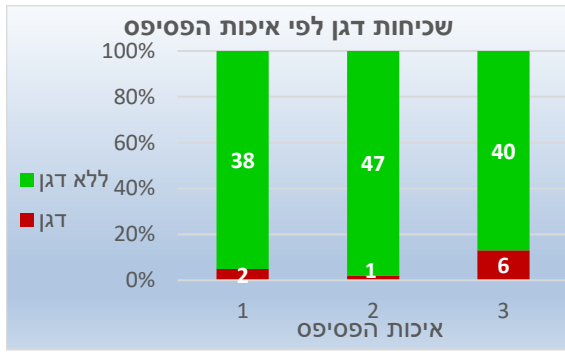
ה. שכיחות דגן לפי תיארוך (איור 194)

הדגן מעוטר במאות הרביעית עד השישית במגמה של ירידה בשכיחות, ובמאה השישית הדגן מעוטר רק פעם יחידה. הסבר אפשרי לכך הוא שהעיסוק האומנותי בתיאורי עונות השנה, שהיה מאוד אופנתי באומנות התקופה הרומית המאוחרת, הפך לאופנתי פחות בעיצומה של התקופה הביזנטית, ביחס לנושאים וקמפוזיציות אטרקטיביים יותר.

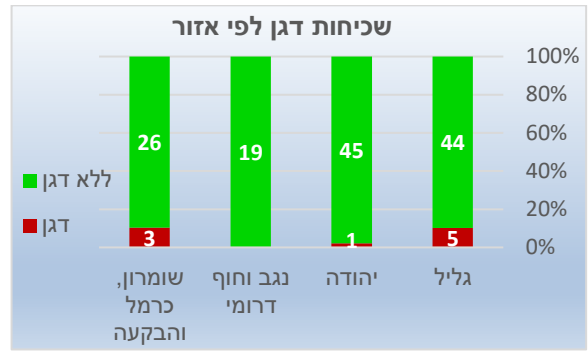
ו. שכיחות דגן בהקשרים שונים (איור 195)

השיבולים מעוטרות בעיקר (83%) בהקשר לתיאורי עונת הקיץ. כיכרות קשורים לתיאורי בית המקדש ולחם הפנים. במקרה יחידאי הכיכרות מסמלים את נס הלחם והדגים. הדגן ממעט להופיע בפסיפסי ארץ ישראל, כנראה בגלל ההקשר הברור שלו אל סימול עונת הקיץ, סימול לחם הפנים, ומשום שנהגו לעטר באמצעות מוטיבים שהם 'תאווה לעיניים' ומייצגים פירות אכילים ונעימים, המוגשים לאכילה, והמסמלים את התוצרת החקלאית המרהיבה.

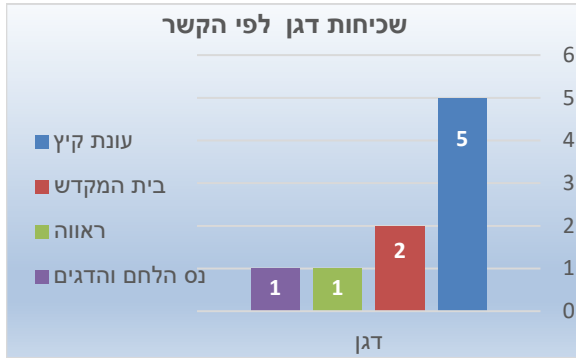
⁹⁷ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

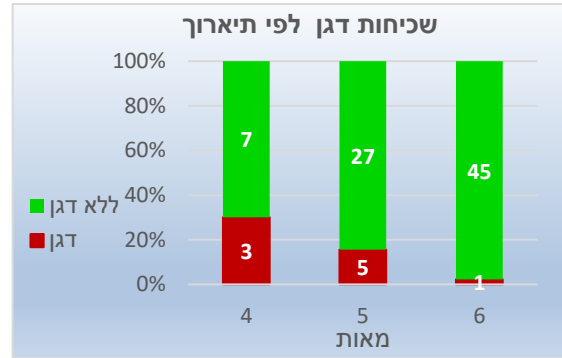
איור 192: שכיחות דגן לפי איכות הפסיפס

איור 191: שכיחות דגן לפי אזור

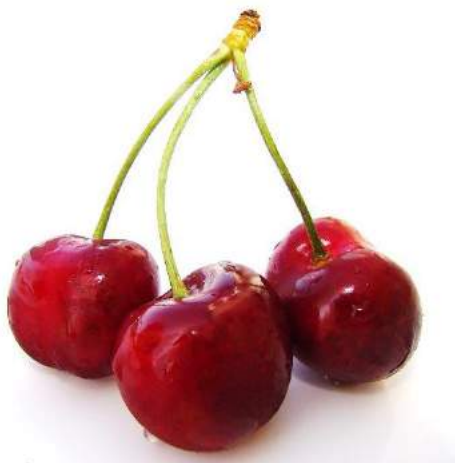
איור 194: שכיחות דגן לפי הקשר

איור 193: שכיחות דגן לפי תיארוך

פרק י'- דובדבן

עץ הדובדבן החמוץ, *Prunus cerasus* (*Cerasus vulgaris*), נמנה עם משפחת הוורדיים Rosaceae (איור 196, איור 197), ומוצאו מדרום-מזרח אגן הים השחור. הקלונים המתורבתים של הדובדבן המתורבת קרובים מבחינה גנטית אל דובדבן הבר *P. avium*, הנפוץ מאוד באזורים הממוזגים של אירופה, צפון טורקיה, קווקז וטרנס-קווקז, והם ניתנים להכלאה ביניהם. הדובדבן לוקט מהבר זמן רב לפני היותו מתורבת ותחילת התירבות חל בתקופות הקלאסיות. במסעותיו של לוקולוס⁹⁸ במאה הראשונה לפסה"נ מוזכרת העיר *cerasus*, שלחופי הים השחור (Plinius XV, 29), המעידה על מוצאו של העץ, וסבורים שבעת הזאת הגיע הדובדבן לראשונה לאיטליה. גרעיני דובדבנים רבים נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בארצות אירופה, מהתקופה הרומית ומימי הביניים. לא קיימות עדויות ארכיאובוטניות למציאותו של הדובדבן בארץ ישראל בתקופות הרומית והביזנטית, וכנראה שעצי הדובדבן הוכנסו לגידול בארץ ישראל רק אחרי מסעי הצלב (קובץ 1976, 316-317; שניר 1990, 112; עמר 2000, 243; Zohary et al. 2012, 143-144). בספרות חז"ל מוזכרים פירות הדובדבניות⁹⁹, אך מוסכם על החוקרים שהם היו מכוונים לצמחים אחרים (פליקס 1994, 267-265).

איור 196: דובדבנים (צילום 2012)

איור 195: ענף נושא דובדבנים, נווה אטי"ב (צילום: אורי יהודה)

ספרות יוונית ורומית¹⁰⁰

צלסוס תיאר את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם הדובדבנים (Celsus II, 24). תאופרסטוס תיאר את עצי דובדבן הבר (Cornelian Cherry, שם מדעי: *Cornus mas*) שפירותיהם מבשילים בקיץ, העצים גדלים מהר והם פוריים יותר מהעצים המתורבתים (Theophrastus I, viii, 1-3; III, iv, 2-).

⁹⁸ Lucius Lucullus שהיה קונסול בשנת 74 לפסה"נ, התעשר במערכה מול Mithridates, והתפרסם בזכות חיי המותרות והרברנות שלו, הוא אשר שהביא הדובדבן (*cerasus*) לאיטליה מהעיר *cerasus* בפונטוס (בחוף הדרומי של הים השחור) (Columella I, 4, p.57, note 39).

⁹⁹ "אילו מותרין באכילה חלב שחלבו נכרי וישראל רואהו הדבש והדבדבניות אע"פ שמנטפות אין בהן משום הכשר משקה" (ירו', ע"ז פ"ב, ה"ט ט"ז, ע"ב).

¹⁰⁰ ביוונית- דובדבן חמוץ- *kerasos*, בלטינית- *cerasus* או *cerasum* (Dalby 2033, 81).

Varro I, 39,) (4; III, vi, 1-3). וארו ופליניוס תיארו את זמן ההרכבה של הדובדבן באמצע החורף (P. 235; Plinius XVII, 24).

אומנות חוץ

עץ הדובדבן מתואר באומנות הרומית בציורי הקיר, בגילוף באבן ובפסיפסים. למשל, ברצפת הפסיפס של הארמון הגדול של קונסטנטינוס מאיסטנבול, המתוארך לתחילת המאה הרביעית, מעוטר עץ דובדבנים גדול הנושא זוגות-זוגות של פירות (איור 198). באותו הפסיפס מעוטר הדובדבן, כפרי קטן וקל לעיטור, הנאה במראהו, ומשולב במסגרת הרצפה, בזוויות שבין מדליונים של קוציץ (איור 199). בתיאורים נוספים מעוטרים דובדבנים באשכולות קטנים של זוגות או שלשות בסל, כמו בפסיפס מקלן, המתוארך לשנת 220 (איור 200). תיאור דומה של דובדבנים בקערת הגשה כמנהג ה'קסניה', נראים בפסיפס מבית האלה אפריקה מאל-ג'ם, טוניסיה, מהמאה השנייה (Blanchard-Lemee *et al.* 1995, 68, Fig. 39).

איור 199: סל עם דובדבנים, קלן (Blanc 1992, 187, Fig. 235)

איור 198: דובדבנים בזוויות המדליונים, הארמון הגדול של קונסטנטינוס, איסטנבול (צילום 2010)

איור 197: עץ דובדבן, הארמון הגדול של קונסטנטינוס, איסטנבול (צילום 2010)

פסיפסים מארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל הדובדבנים מעוטרים, לרוב, בזוגות או שלשות. הם מעטרים זוויות בין מדליונים של קוציץ ומעוצבים כהעתק של הדגמים מאומנות התקופה שמחוץ לארץ ישראל, למשל מ'הארמון הגדול' מקונסטנטינופול (איור 199). העיטורים מארץ ישראל שיכולים להיות מזוהים עם דובדבנים נראים בכנסיית בית לוויה (איור 201), פסיפס שכם (איור 202) ואולי אף מבית המרחץ מטבריה (איור 203). בבית דיוניסוס מציפורי (איור 204) נראה רק פרי אחד בין שתי הציפורים, ולא כמקובל בתיאורי הדובדבנים. בכנסיית כורסי (איור 205) הפירות המעוגלים, היכולים להיות מזוהים כדובדבנים, מעוטרים כהעתק מושלם מתיאורם על עלה דמויי-לב הנראה באנטיוכיה (איור 206).
בכל הדוגמאות הללו ניכר בבירור שהאומנים העתיקו הדגמים ללא שינוי וללא אדפטציה מקומית. בנוסף לכך, האומנים המקומיים השתמשו רק בדגמים ממלאי החלל של הדובדבן, ולא איירו עצי פרי

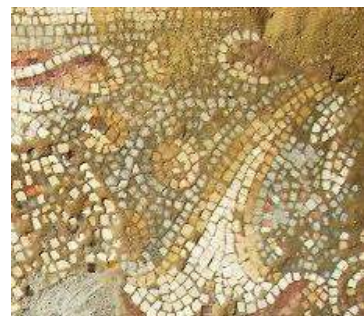
על פריים. לעומת זאת, בארצות בהם גדלים דובדבנים, טורקיה ואיטליה למשל, האומנים ידעו לתאר עצי פרי על פריים, סלים מלאים בדובדבנים, המסמלים את האסיף של הפרי. עיטורים אלו נוספים לעיטורם של הדובדבנים כשבלונות למילוי חלל. נראה שהיוצרים המקומיים בארץ ישראל לא יכלו להכין ואריאציות מקומיות ומקוריות של העיטור מחמת היעדר מקומי בעצים או בפירות של הדובדבן, שישמשו מודלים חיים של עצים נושאי פירות. נתונים אלו מחזקת את המסקנה העולה מהתיאורים של מיני צמחים הגדלים בארץ ישראל, המעוטרים בדגמים המיוסדים על מודלים מן החוץ, ושעברו התאמה ושינוי בהתאם לפרמטרים שונים,¹⁰¹ על מנת שיתאימו לרצפה המקומית בה הם שולבו.

איור 202: דובדבנים (?), בית מרחץ טבריה (אר"ע, טבריה וחמת בית מרחץ, 1955)

איור 201: דובדבנים, פסיפס שכם (צילום 2010)

איור 200: דובדבנים, כנסיית בית לוי (צילום 2010)

איור 205: דובדבנים (?) על עלים דמויי-לב, האגשת גאיה, אנטיוכיה, מוזיאון אנטיקה, מס' 870 (צילום 2010)

איור 204: דובדבנים (?) מוגשים על עלה דמוי-לב, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 203: עופות וביניהם דובדבן, בית דיוניסוס, ציפורי (צילום 2010)

סיכום הופעות הדובדבן בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 5 הפסיפסים בהם מופיע דובדבן:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	לא ידוע	גליל	3	3	וילה/אחר	ציפורי בית דיוניסוס
2			6	3	וילה/אחר	טבריה, בית מרחץ
3	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	כורסי
4		יהודה	5	3	כנסייה	בית לוי
5	רומי	שומרון	3	3	וילה/אחר	שכם

¹⁰¹ תקציב, כשרון האומן, טעם אישי, התאמה מגזרית וכד'.

א. שכיחות דובדבן לפי מגזר ותיארוך

הדובדבן מעוטר בשתי וילות רומיות מהמאה השלישית, ובשלושה מבנים נוצרים מהמאה השישית. הכמות הקטנה בה מעוטר הדובדבן, הפיזור האקראי במבנים ברחבי ישראל, בשילוב עם היות המוטיב דגם שבלוני מועתק, אשר איננו מייצג עץ מקומי - מלמד על המקרים הפוכים - המקרים בהם העיטורים מקוריים ומתייחסים לגידולים מקומיים ואשר יש להם ערך כמוטיבים ריאליסטיים ובכוחם להעיד על החקלאות המקומית.

ב. שכיחות דובדבן לפי איכות הפסיפסים

4 מתוך 5 מהפסיפסים משתייכים לאיכות 3, ופסיפס אחד מאיכות 2, כלומר- העיטור נדיר ומופיע רק בפסיפסים מאיכות גבוהה, אשר בהם קיים מגוון מינים הרב ביותר.¹⁰²

ג. שכיחות דובדבן לפי תיארוך

במאה השלישית הדובדבן מהווה אלמנט עיטורי בוילות רומיות, הוא נעלם במאות רביעית-חמישית, ובמאה השישית בה יוצרו מרבית הפסיפסים וגדל מגוון המינים המעוטרים, הדובדבן חוזר להופיע.

¹⁰² ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק י"א- דלועיים¹⁰³

שישה פירות ממשפחת הדלועיים, Cucurbitaceae, מעוטרים על גבי הפסיפסים הנדונים, שניים מעוגלים- המלון העגול והאבטיח, שלושה מוארכים- לופה, פקוס ומלון עג'ור, ודלעת הבקבוק שצורתה משתנה. דלועיים אלו ייסקרו בשיטתיות בפרק זה לפי מיונם הסיסטמטי,¹⁰⁴ ולא לפי מבנה גופם.¹⁰⁵ חוקרים אחדים דנו בסוגיית הזיהויים של מיני הדלועיים המוזכרים במקורות הקדומים, ובמהלך שנות המחקר בעת החדשה, הועלו דעות שונות, קיימים זיהויים שונים, חלקם סותרים אלו את אלו, וחלקם לא רלוונטיים יותר במחקר. בעבודה זו מובאים רק הזיהויים המקובלים במחקר המודרני, נכון לכתיבת שורות אלו.¹⁰⁶

משפחת הדלועיים הינה משפחה פולימורפית באופן יוצא מן הכלל, המקיפה מספר גדול של מינים החשובים למזונות האדם,¹⁰⁷ וביניהם מינים וזנים רבים הדומים מאוד אלו לאלו. במהלך הדורות התפתחו במקביל במקומות שונים זנים חופפים, ובהתאמה הם קיבלו שמות שונים בשפות שונות, דבר שתרם לבלבול הרב הקיים בסיווג הטקסונומי של המשפחה. בעת העתיקה נזרעו מינים וזנים שונים בחלקות קרובות, וידוע שחלו הכלאות בין הזנים, ובשנה שלאחריה נבטו צמחים ששילבו תכונות ביניים של הזנים שהולאו, וכך נוצרו צורות משנה רבות ומגוונות. כבר חז"ל ציינו תופעה זו שלא היה לה הסבר בזמנם: "אדם נוטל מעה אחת מפיטמה של אבטיח ונוטעה והיא נעשית מלפפון" (ירו' כלאיים, פ"א, ב', ע"א). העושר בשמות החופפים של זנים ומינים ממשפחת הדלועיים קיים עד ימינו, ומגביר את המבוכה בזיהוי, בסיווג ובהגדרת הפירות הנראים על גבי הפסיפסים וציורי הקיר מהעת העתיקה. ממחקרם של ג'אניק ועמיתיו עולה שלתיאורים מהספרות (ובראשם קולומלה, דיוסקורידס, פליניוס ודברי חז"ל) ולתיאורים הפלסטיים קיימת חשיבות עליונה בזיהוי ובסיווג הטקסונומי. הם סיכמו במחקרם את סדר החשיבות בשימוש בדלועיים בעת הנידונה ברחבי האימפריה הרומית (למעט הופעות מארץ ישראל): *Cucumis melo* L. בצורתו המוארכת, הפקוס, היה הדלוע הנפוץ ביותר, בעוד שהפרי המעוגל של המלון היה נפוץ פחות ובעל חשיבות נמוכה יותר. הקרא (דלעת הבקבוק), *Lagenaria siceraria* (Mol.) Standl., הארוכה, הייתה נפוצה מאוד לשימוש באכילה בצעירותה, ובצורת הבקבוק ובצורות הנוספות של הפרי הבוגר היא שימשה ליצירת כדים וקנקנים¹⁰⁸ (כסלו 2000; 1452-1453, 1456, Janick et al. 2007).

מחסור בממצא ארכיאובוטני של זרעים וחלקי צומח ממשפחת הדלועיים, יכול להעיד על אזורי הגידול הלחים של בני המשפחה בהם לא השתמרו השרידים האורגניים מפאת הלחות. בעוד שמחקרים ארכיאובוטניים מעלים ממצאים נאים באזורים יובשניים כמו מדבר יהודה, שם גידול

¹⁰³ כתיבת פרק זה והזיהויים הטקסונומיים של בני משפחת הדלועיים התאפשרו רק בזכות עזרתו המקיפה וההכרחית של דר' הרי פריס מ"מכון וולקני", מינהל המחקר החקלאי, מרכז מחקר "נווה יער", רמת ישי, ואני מודה לו על כך מקרב לב.

¹⁰⁴ *Cucumis melo*: פקוס, מלון עג'ור ומלון עגול; *Luffa cylindrical*: לופה; *Citrullus lanatus*: אבטיח; *Lagenaria siceraria* (Mol.) Standl.: דלעת הבקבוק.

¹⁰⁵ ראו בהרחבה: Avital & Paris 2014.

¹⁰⁶ במקרים בהם יש צורך, נזכרו גם הצעות לזיהויים נוספים.

¹⁰⁷ גם כיום פירות מהסוג מלון (*Cucumis*) נמנים עם 20 גידולי הירקות החשובים בעולם (Sebastian 2010).

¹⁰⁸ ומהמחקר הנוכחי עולה שבארץ ישראל היא לא הייתה נפוצה מאוד, והיא מעוטרת רק על גבי פסיפס יחיד, כנסיית כורסי.

הדלועיים כנראה לא התאפשר עקב מחסור במים, או שהתקיים רק במידה מועטת, והותיר רק מעט שרידים אשר נלקטו בממצא מן החפירות הארכיאולוגיות.

א. מלון

איור 206: *Cucumis melo*, גן בוטני גבעת רם (צילום 2012)

במין מלון, *Cucumis melo*, (איור 207) מבחינים בצורות שונות של פירות, החל מארוכים ומוארכים ועד למעוגלים ופחוסים. מוצאו של המלון בתת-יבשת הודו (Sebastian *et al.* 2010),¹⁰⁹ וכבר בעת העתיקה הקדמונים מיינו והבדילו צורות של מלונים מוארכים וירוקים ממיני הבר, וכן מיינו מלונים מעוגלים מהמלונים המוארכים. היחס בין האורך לרוחב של פירות המלון העגול הוא 1:1, בעוד שהיחס במלונים מקבוצת המוארכים (Flexuosus Group) הוא 1:4 או יותר (Paris 2011, 32). בתיאורים הפלסטיים ממצרים העתיקה (מהמאות 12-16 לפסה"נ) מאוירים מלונים מוארכים וארוכים, מכופפים, לעיתים עם שאריות הפריחה בקצה הפרי, הניתנים להגדרה כ-*Cucumis melo*. ראיות אלו מלמדות על היכרותם של המצרים הקדמונים עם המלונים מקבוצת הארוכים והמוארכים-הפקוס והעג'ור, ועל כך שבני אדם החלו לברר פירות מוארכים של מלונים לפני יותר מ-3,000 שנה למטרות קולינריות, לאכילה כפירות צעירים. במצרים התגלו זרעים של *Cucumis melo* מהתקופה הקדם-שושלתית (5,650-5,450 שנים BP). במערת הר ישי שמדבר יהודה נתגלו שני זרעים של *Cucumis melo ssp. Melo*, מן התקופה הרומית. באומנות של התקופות הרומית והביזנטית כבר ניכרת שונות בולטת בין המלונים הארוכים והמוארכים בינם לבין עצמם (פקוס ועג'ור). ונראים גם מלונים זהובים ועגולים, שפניהם מפוספסות על פי רוב או חלקות (כסלו 2009; Pitrat *et al.* 2000, 29-30; Janick *et al.* 2007, 1448-1449, Figs. 2, 3; Dalby 2003, 215; Paris 2011, 33; Zohary *et al.* 2012, 154-155).

א.1. מלון הפקוס (Faqqous)

¹⁰⁹ בשנים האחרונות הושלם מיפוי מלא של הגנום של המלפפון (Cucumber) ושל הסוג מלון (*Cucumis*), והתגלו מיני בר אסיאתיים, ובאופן מפתיע גם אוסטרליים, המראים קרבה גנטית לסוג *Cucumis* (Sebastian *et al.* 2010).

איור 207: פקוסים במקשה, נווה יער (צילום: הרי פריס)

הפקוס, *Cucumis melo* subsp. *melo*, Flexuosus Group, (איור 208) הידוע בשמו העממי 'מלון הנחש' (באנגלית: Snake Melon), נדיר בשווקים הגדולים בימינו, אולם מגדלים אותו כיום מצפון אפריקה עד המזרח התיכון, אסיה הקטנה והמרכזית ובהודו. בישראל מגדלים את הפקוס למטרות מסחריות רק במגזרים הערבי והבדואי. הפקוס ירוק, לעיתים מפוספס או עם תלמים לאורכו, צורתו גלילית ומוארכת, ובדרך כלל מכופפת.

הפקוסים נקצרים בצעירותם, בהיותם עסיסיים, שעירים, כשצבעם ירוק בהיר או כהה, או ירוק מפוספס כהה עם בהיר (איור 209, איור 210), הם נצרכים חיים לאכילה כמלפפון או נכבשים כחמוצים בפרוסות, מחמת אורכם. היחס בין האורך לרוחב בפקוסים יכול להגיע ל- 1:10 (Janick et al. 2007, 1444; Paris 2011, 32-33).

איור 210: שערות על קליפת פקוס צעיר (צילום 2012)

איור 209: פקוס צעיר, שאריות הפריחה (צילום 2012)

איור 208: פקוסים צעירים (צילום 2012)

הפועל 'פיקוס' (*piqqus*), ובהטיותיו: 'לפקס' (*lefaqqes*), 'מפקס' (*mefaqqes*), המוזכרים בדברי חז"ל,¹¹⁰ מקורו מהמילה *pekos* ביוונית (=שיער), והוא מתאר את הסרת השערות המצויות על פירות הדלועיים הצעירים (איור 211).¹¹¹ פועל זה הוסב במהלך הדורות לשם הערבי – 'פקוס' (*faqquos*), אשר אומץ גם לעברית העכשווית (Janick et al. 2007, 1447; Paris 2011, 32); פליקס (1968, 166).¹¹² באיורים הקדומים ממצרים, שהוזכרו לעיל, נראים הפירות המכופפים, אשר יחסי האורך והרוחב של אחדים מהם מראים יחס של 1:4 ואף 1:6¹¹³ (Paris 2011, 33).

¹¹⁰ "איזה הוא גורן של מעשרות: הקישואים והדלועים, משיפקס; אם אינו מפקס, עד שיעמיד ערימה" (משנה מעשרות א', ה');
¹¹¹ באמצעות ספוג: "א"ר יוסי בראשונה היו הככרות של קשואין ושל דלועין שבצפורי טמאות מפני שמקנחין אותן בספוג בשעה שעוקרין אותן קבלו עליהן אנשי צפורי שלא יהו עושין כן" (תוספתא מכשירין ג', ג').

¹¹² הכינוי 'פקוס', מופיע לראשונה בכתובים ערביים במאה העשירית לסה"נ ומוזכר עד לסוף ימי הביניים, במאה ה-18, מאדלוסיה במערב ועד לעירק במזרח (Paris 2011, 31).

¹¹³ יחס זה אינו תואם את יחסי האורך-רוחב של מלוני הקתא=מלון עג'ור *C. melo* subsp. *melo* Chate Group (syn. Adzhur Group), אשר יידונו בהמשך פרק זה.

מוסכם על החוקרים כיום שה'קשואין'¹¹⁴ מהמקורות היהודיים של התוספתא, המשנה והגמרא¹¹⁵ הם פירות הפקוס: "אלו אנטונינוס ורבי שלא פסק משלחנם לא צנון ולא חזרת ולא קשואין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים" (בבלי ברכות, נ"ז, ב').¹¹⁶ כתובים אלו מזכירים מאוד את התיאורים על הקיסר טיבריוס בדברי פליניוס (Plinius XI, 3: 52-53), שלא פסק משולחנו ה- *cucumis* כל השנה. ושם גם מתוארת, כנראה, העדות הראשונה לשימוש בחממות לגידולו של הפקוס חובב החום (Paris 2011, 31-33; Janick et al. 2007, 1444-1447), שנבנו כמתקן נייד על גלגלים.

א.1. א. פקוס בספרות יוונית ורומית¹¹⁷

תרגום מיוונית של המילה *sikyos* לכתבים הרומיים כ- *Cucumis*, ובתרגום שגוי לאנגלית ל- *Cucumber*, בנוסף לזיהוי השגוי של ה'קשוא' מהמקורות היהודיים עם הירק הידוע כיום בשמו העברי ה'מלפפון', *Cucumis sativus* L. (באנגלית- *Cucumber*) - גרמו לבלבול רב במחקר ולזיהויים שגויים של דלועיים מוארכים. מוסכם כיום במחקר, שה- *Cucumis* מהכתבים היווניים והרומיים מתייחס אל פרי הפקוס, וכן שה'קשוא' בדברי חז"ל מתייחס אליו או אל המלון המוארך עג'ור (ראו בהמשך). כמו כן מוסכם כיום במחקר שה'מלפפון' המודרני (באנגלית- *Cucumber*), *Cucumis sativus* L., הגיע לאזור הים התיכון רק בימי הביניים, במאה העשירית (Paris et al. 2012, 122-124).

היפוקראטס תיאר שימוש בתמיסת *cucumis*¹¹⁸ כרטייה נגד זיהומים (Hippocrates, Part 11). תאופרסטוס תיאר את ה- *cucumis* וכמה פעולות חקלאיות הקשורות בו, כגון: תלישת קצוות הענפים ופרחים עקרים הגדלים בקצה הענפים משום צריכת האנרגיה שלהם המעכבת את הצמיחה וההנבה (Theophrastus I, xii, 3-4), הוא גם תיאר שיטות לכיסוי באבק ומניעת השקיה לשם המתקת הפרי (Theophrastus II, vii, 4-6). קולומלה כתב שהשריית זרעי ה- *cucumis* בחלב לפני הזריעה יוצרת פירות טעימים יותר, וכדי להשיג תנובת *cucumis* לאורך כל השנה ניתן לזרועם בתוך שדה מואר לשמש, מזובל היטב, שגדלו בו קודם בשורות שומר ואטד לסירוגין, ולאחר גיזום הגידולים הללו לזרוע *cucumis* לתוך שורשים קיימים, כך שלא יגדלו על שורשיהם-הם אלא, על שורשי הצמחים הקודמים (Columella XI, iii, 50-53). פליניוס כתב שמלפפון-הים דומה בצורתו, צבעו ואף בריחו ל- *cucumis* (Plinius IX, 1), ותיאר זנים שונים- קטנים מאוד, גדולים מאוד, ירוקים או ירוקים כהים מאד או בעלי מראה שעוותי, וכשהפרי גדל מאוד הוא מקבל צורה **מכופפת**,¹¹⁹ וציין שהיוונים הכירו שלושה זנים שונים (Plinius XIX, 23).

¹¹⁴ הפרי הקרוי כיום קשוא, שמו המדעי: *Cucurbita pepo*, הקרוי בערבית 'קוסא', מוצאו מצפון אמריקה ולא היה ידוע בעולם העתיק (פליקס 1984, 231; כסלו 2001, 88, 95).

¹¹⁵ בניגוד לכינוי 'קשאים' המוזכרים במקרא, אליהם התגעגעו אבותינו במדבר: "זכרנו, את-הדגה, אֶשֶׁר-נֹאכַל בְּמִצְרָיִם, חָנָם; אֶת הַקִּשְׁאִים..." (במדבר י"א, ה'), שבתקופת המקרא, אשר כנראה, התייחס אל פירות מלון הקתא ומלון העג'ור (Ajjour, בהמשך פרק זה).

¹¹⁶ ה'קישוי' או 'קישות' הוא הדלוע המוזכר פעמים רבות ביותר מכל שאר מיני הדלועיים בדברי חז"ל (Paris 2011, 33).

¹¹⁷ פקוס ביוונית- *sikyos*, ובלטינית- *cucumis* (Paris 2011).

¹¹⁸ על מנת שלא ליצור בלבול נוסף, רשמתי את שם המין כפי שהוא מופיע בכתבים הקדומים.

¹¹⁹ וכאן טמונה הכוונה נוספת לנכונותה של הגדרה המחודשת של ה- *cucumis* עם הפקוס הנוטה להתכופף ולהתפתל.

א.1.ב. פקוס באומנות חוץ

אורך חייו של הפקוס לאחר הקטיף הוא יום אחד,¹²⁰ ואין הדבר סביר שהוא שימש לשיווק אל מקומות רחוקים (פריס 2012; Janick et al. 2007, 1447). משום שאיורי הפקוסים על הפסיפסים השונים אינם זהים, יש בכוחו של כל אתר בו איירו הפקוס על גבי הפסיפס, להעיד על היכרות של המקומיים ויכולתם לגדלו בשדותיהם, ועל כך הייתה גם גאוותם. בציורי קיר מהרקולנאום, איטליה, מהמאה הראשונה, נראים פקוסים המונחים בתוך צנצנות זכוכית (איור 212,¹²¹ איור 213), כנראה לפני פריסתם והכנסתם להחמצה בצנצנת (Paris 2011, 33). אורכו של הפרי ביחס לרוחבו והפספוס לאורך הפרי מהווים אינדיקציה להגדרת הפרי כפקוס (Janick et al. 2007, 1449-1450). באיורים הללו משתקף השימוש הנפוץ בפקוסים הן לאכילה והן להחמצה, וכן מתבררת חיבתם של התושבים אל פרי זה.

דלועיים מוארכים וארוכים ממינים שונים מתוארים על גבי פסיפסים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית ברחבי האימפריה הביזנטית וגם בארץ ישראל, אולם הרזולוציה המוגבלת של התיאור באמצעות ציור הפסיפס מקשה על זיהוי המינים וההבחנה בין הפקוס והעג'ור (*Cucumis melo*) לבין הקרא (*Lagenaria siceraria*). בעיות בזיהוי הדלועיים נובעות גם מחוסר ההבחנה ביניהם כבר בעת העתיקה. בעבר נהגו לגדל זנים שונים של דלועיים בקרבה אלו לאלו, דבר שגרר בהכרח להפריה ביניהם, ומיד בעונה הבאה גדלו פירות ששילבו את התכונות של הזנים השונים, דבר שגרר ירידה באיכות הפרי למאכל או לשימוש ביצירת כלים (Janick et al. 2007, 1455).

בין הירקות המוצגים כמנהג ה'קסניה' בפסיפס מטוניסיה מהמאה השלישית, מתואר פרי ארוך המבוקע לאורכו, זרעיו נראים מבעד לבקע בקליפה בחלקו הרחב, הפרי קשור בשני סרטים, המהודקים בשני קשרים משני צדדי הבקע, למניעת התפרקותו (איור 214). התבקעות הפרי לאורכו מלמדת על היותו פרי הפקוס (Janick et al. 2007, 1449-1450). ייתכן שאריזת הפרי מיועדת להגשתו כמנחה לאורחים באופן שניתן יהיה לשאת התשורה כל הדרך חזרה אל ביתו של האורח ללא פגע, במקרה שבית האורח במרחק של עד יום או יומיים, או אולי הפרי שימש כתשורה של זרעים מזן אהוד (פריס 2012).

¹²⁰ "הקשואין והדלועין והטרנסמיין ותרדיין שדרכן להשתמר יום אחד" (תוספתא ד', ה').
¹²¹ דה קארו סבר שאלו תרמילי שעועית או מלפפונים (De Caro 2001, 70-71).

איור 212 : פקוסים בצנצנת זכוכית, ציור קיר מהמאה הראשונה, הרקולנאום, מוזיאון נאפולי (צילום 2011)

איור 211: פקוסים בצנצנת זכוכית, כהכנה להחמצה, ציור קיר מהמאה הראשונה, Casa dei Cervi, הרקולנאום (De Caro 2001, 70, Fig. 47)

איור 213: פקוס, פסיפס מהמאה השלישית, Sousse, טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995, 75, Fig. 47)

א.1.ג. פקוס בפסיפסים מארץ ישראל

פירות הפקוס מבודדים לרוב במדליונים. מדליונים אלו משולבים בקומפוזיציה רחבה של מדליונים המכילים פירות נוספים. מערכי מדליונים אלו מכסים את רחבי הרצפה או רק את מסגרתה, למשל, בפסיפס הכנסייה המערבית של ממשית מעוצבים שני פקוסים במדליון רבוע במסגרת האולם בין פירות נוספים המעטרים אותה המסגרת (איור 215). בכנסיית אבו-חוף, מתואר פקוס שגופו מכופף המאוכלס במדליון גיאומטרי, תיאור זה נמצא בצמוד לתיאורים של פירות נוספים המאוכלסים אף הם במדליונים גיאומטריים (איור 216). בכנסיית קריות מעוטרים שני פירות של פקוס מאוכלסים במדליון של עלי קוציץ, פירות אלו כבר החלו להתכופף ואף להתפתל. לידם מעוטרת פרוסת פרי, שכנראה, מיועדת להחמצה (איור 217). בכנסיית המרטיר מבית שאן מעוצבים שלושה פירות ארוכים של פקוס מאוכלסים במדליון גיאומטרי במסגרת האולם, גם הם בצמידות למדליונים המאוכלסים פירות נוספים (איור 218). בכנסיית חורבת מדרס מעוטר פקוס ירקרק, שוכב מאוזן, בחלקו התחתון והימני של הסל ומוצג לראווה או כמנחה ביחד עם פירות נוספים (איור 219). בעיצוב ייחודי מסמל הפקוס את גידולי הקיץ בפנל גלגל המזלות מבית כנסת ציפורי (איור 220). בנוסף לכך ניתן לציין שבכתובת של בית הכנסת מרחוב מוזכר הפקוס בשמו מתקופות המשנה והתלמוד: 'קישוא'.

איור 216: פקוס, כנסיית קריות (גוברין 1993, לוח צבע viii)

איור 215: פקוס, כנסיית אבו חוף (אר"ע באיכת אבו חדבה, 1980)

איור 214: פקוס, כנסייה מערבית, ממשית (צילום 2013)

איור 219: פקוס, עונת הקיץ, בית כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 218: פקוס בקלתוס, כנסיית מדרס (צילום 2011)

איור 217: פקוס, כנסיית המרטיר, בית שאן (רשות העתיקות)

א.1.ד. סיכום הופעות פקוס בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 6 הפסיפסים בהם מופיע פקוס:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	5	3	בית כנסת	ציפורי
2	נוצרי	גליל	ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר
3		יהודה	6	3	כנסייה	מדרס
4			5,6	3	כנסייה	קריות
5		נגב	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
6			5,6	1	כנסייה	אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית

א.2. מלון עג'ור (מלון הקתא, Ajjour)

מלון עג'ור (מלון ה'קתא') (*Cucumis melo* subsp. *melo* Chate Group (syn. Adzhur Group)¹²², הינו פרי מוארך (פחות ארוך מהפקוס) שיחסי האורך והרוחב שלו עומדים על 1:3. העג'ור משמש למאכל בהיותו צעיר ועסיסי, שעיר וירוק (איור 221, איור 222). העג'ור קרוי במצרית 'עגור', הוא ה'קישוא'¹²³ המוזכר במקרא, אליו התגעגעו אבותינו במדבר.¹²⁴ הכינוי 'מקשה'¹²⁵ המוזכר בתקופת הבית הראשון, אשר התייחס לשדות מיוחדים בהם גדלו 'קשואים' (=מלוני עג'ור ופקוס), מלמד על היותם גידול נפוץ וחשוב בעת ההיא (פריס 2012; פליקס 1968, 166-168; פליקס 2000, 76-77; עמר 2000, 286; Paris 2011, 32-33; Janick et al. 2007, 1447).

איור 221: מלון עג'ור, ונטמיליה, איטליה 2009 (צילום: הרי פריס)

איור 220: מלון עג'ור (צילום: הרי פריס)

¹²² בעבר שמו המדעי היה: *Cucumis melo* var. *Chate* Forsk. (Andrew 1956).

¹²³ קישוא בערבית המקראית נקרא: קת'א **قثا**, חילוף האותיות ת' רפה ב-ש' של המילה קישוא בעברית (פריס 2012).

¹²⁴ "זכרנו, אֶת-הַדָּגָה, אֲשֶׁר-נֹאכַל בַּמִּצְרַיִם, חֲנָם; אֶת הַקְּשָׁאִים, וְאֶת הָאֲבֹטְחָיִם, וְאֶת-הַחֲצִיר וְאֶת-הַבְּצָלִים, וְאֶת-הַשּׁוּמִיִּם" (במדבר י"א, ה').

¹²⁵ "וְנֹתְרָה בֵּת-צִיּוֹן כְּסֶכֶה בְּכַרְם כְּמִלּוֹנָה בְּמִקְשָׁה כְּעִיר נְצוּרָה" (ישעיה א', ח').

א.2. א. סיכום הופעות מלון עג'ור (קתא) בפסיפסים מארץ ישראל

מלון העג'ור מעוטר על מיעוט מבין פסיפסים מרחבי ארץ ישראל. הגדרתו מתאפשרת בהתאם לתיאור העונה על יחסי האורך 1:3 של הפירות המעוטרים (פריס 2012). איכות העיצוב של מלוני העג'ור הגבוהה מכנסיית כורסי מסייעת לזיהוי ודאי, בנוסף לעובדה שהפסיפס נשמר ברמה טובה מאוד וניתן היה לצלמו בתקריב איכותי. מלוני העג'ור מכורסי מעוטרים בזוגות או בשלשות בתוך מדליונים, שאריות הפריחה מתוארות בקצות הפרי (איור 223, איור 224); בפסיפסים אחדים נוספים קשה לקבוע בוודאות על הצגת מלוני עג'ור מחמת מצאי תמונות באיכות נמוכה מאוד והיעדר אפשרות גישה לצילום מחדש, למשל, מקפלת אל-חמאם מבית שאן ומבית הכנסת השומרוני מבית שאן.¹²⁶

איור 223: מלון עג'ור, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 222: מלון עג'ור, כנסיית כורסי (צילום 2010)

א.3. מלון עגול

מלוני עגולים משמשים למאכל כאשר הם בשלים ומתוקים. המלוני העגולים מתמיינים כיום לזנים מגוונים: זהובים, ירוקים, מפוספסים, מלוני שקליפותיהם חלקות או חרוצות, מרושתות, מיובלות או מקומטות, ומתיקותם טובה (איור 225). בניגוד אליהם, המלוני שהיו באזור אגן הים התיכון בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית ללא ספק היו נעימים למאכל, אך כנראה לא היו מתוקים כמו המלוני העגולים המוכרים לנו כיום. לחלקם היו פנים חלקות יותר ולחלקם היו פנים חרוצים בתלמים עמוקים (איור 226) (פריס 2012).

המלון העגול הוא ה'מלפפון' המוזכר במקורות חז"ל, ונקרא *melopepon* בפי היוונים, ו-*melopepo* בפי הרומאים, שמשמעו: 'תפוח – אבטיח', כנראה, עקב מראהו של המלון מזכיר את התפוח והאבטיח בו זמנית. המלון העגול הזהוב די שכיח באומנות הפסיפס מהתקופה הביזנטית, ולכן אפשר להניח שבעת ההיא הוא כבר היה מוכר ונפוץ בחקלאות (פליקס 1967, 47-53; גרסון ופריס 1989, 136; Janick et al. 2007, 1446-1448, 1456; Zohary & Hopf 1994, 182-183).

¹²⁶ הפסיפס של קפלת אל חמאם מבית שאן מכוסה בחצר מוזיאון רוקפלר, ומקומו של חלק זה מפסיפס בית הכנסת השומרוני מבית שאן לא ידוע.

איור 225: מלון D'Alger
http://www.nybg.org/media/press_image_s.php?id_press_image_collection=65
 (1.7.2012)

איור 224: סופרמרקט מודרני בפומפיי, מלונים זהובים וירוקים מקבוצת הזן קסבה *Cucumis melo Inodorosus Group* (פריס 2012) (צילום 2011)

איור 226: מלון מהזן "Jenny Lind"
http://www.cherrygal.com/melonjen_nylindheirloomseeds2011-pi-nylindheirloomseeds2011-pi-14.9.2013_10025.html

א.3.א. מלון עגול בספרות רומית

המלון העגול התגלה באורח מקרה באיטליה לפני כ-2000 שנה, וכנראה שלא היה מוכר קודם לכן. לדבריו של פליניוס, רק לאחרונה בזמנו, באופן מוזר, גדל בקמפניה *cucumis* שצורתו חדשה, והוא דומה לחבוש. את ה-*cucumis* הזה שגדל במקרה, הרבו מזרעיו והצליחו לשמר תכונותיו, והוא נקרא *melopepo*.¹²⁷ פליניוס כתב שמלונים מסוג זה לא ניתנים לגידול בהדליה, הצמחים זוחלים על הקרקע ופירותיהם ניתקים מאליהם מגבעוליהם בעת ההבשלה. צבע הפירות זהוב והם ניכרים בשונות צבעם, צורתם וריחם (Plinius XIX, 23).

א.3.ב. מלון עגול באומנות חוץ

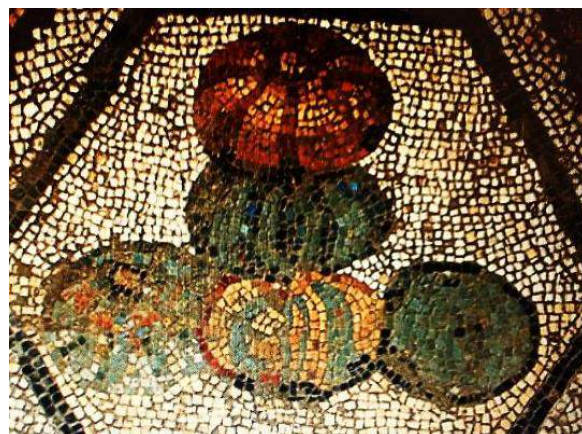
דלועיים מעוגלים הנראים באומנות מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית יכולים לייצג את המלון (*Cucumis melo*) או את האבטיח (*Citrullus lanatus*). ההבחנה בין המינים איננה מוחלטת בכל המקרים. סימנים מזהים, שגם הם רק יחסיים ולא מוחלטים, היכולים לחזק את הזיהוי עם המלון הם: צבע זהוב של פרי בשל, צבע ירוק של פרי בוסר, עקבות שעמיות בהירות על קליפת הפרי (רישות),

¹²⁷ בתרגום הטקסט לאנגלית הוא מכונה: Apple pumpkin.

פספוס לא חד ומזוגזג במקרה של פרי מפוספס, שאריות צלקת גדולה ניכרים בצד אחד של הפרי. ג'אניק ועמיתיו הראו פסיפס מטוניסיה, מהמאה הרביעית, ובו מלונים מפוספסים, לחלקם צבע זהוב, ולחלקם השני צבע ירוק של מלון שטרם הגיע לבשלות מלאה (איור 228). מספר מלונים גדולים וצהובים ממלאים את כל המדליון בו הם מאוכלסים בפסיפס מהווילה מארגוס המתוארכת למאה השישית (איור 229). בפסיפס מכנסיית הבתולה מרים ממידבא, המתוארך למאה השביעית, מעוצב סכין מטבח צמוד לקערה בה מונח מלון עגול. לסכין ידית חומה מעץ ולהב ישר וחלק ממתכת. מן העבר השני של הפרי מוצגת פרוסה צהובה שנפרסה מן הפרי. מרכזו של הפרי החלול מדומה באמצעות האבנים הלבנות במרכזו. ייתכן אף שהיוצר התכוון לדמות מלון חצוי, שחללו פונה כלפי מעלה (איור 230).

איור 228: מלון עגול, מסגרת שטיח ארגוס פסיפס העונות, סוף מאה חמישית, Hagios Taxiarchis (צילום 2011)

איור 227: מלון זהוב, מלון ירוק, מאה רביעית לסה"נ, טוניסיה (Janick et al. 2007, 1452, Fig. 5C)

איור 229: סכין מטבח מימין למלון צהוב, כנסיית הבתולה מרים, מידבא (צילום 2013)

א.3.ג. מלון עגול בפסיפסים מארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל נראים מלונים עגולים לעיתים קרובות וביחס גבוה יותר מהנראה בפסיפסים מאזורים אחרים, צפון אפריקה, עבר הירדן המזרחי, אסיה הקטנה ואיטליה. הדגמים מארץ ישראל שונים מהנראים בפסיפסים מן החוץ ולכן אפשר גם להסיק שהיצירה הארצישראלית של מלונים היא מקורית, לא מועתקת מאזורים אחרים ומשקפת ריאליה חקלאית מקומית. המלונים העגולים בפסיפסי ארץ ישראל מגוונים בצורתיהם: מעוגלים, סימטריים וצהובים מכנסיית בית לוויה (איור 231), מבית חג הנילוס מציפורי (איור 232) ומכנסיית קריות (איור 258). מלונים מעוגלים – צעירים

ירוקים, ובשלים זהובים - מוצגים בשבר קדום מרצפת בית כנסת בית אלפא (איור 233). על שבר זה מוצג כל הצמח עם ענפים הנושאים עלים דמויי כליה ופירות. פרי המייצג מלון ירוק בשלב בוטר צומח בחלקו העליון של הענף, והוא מעוצב באמצעות אבנים בצבעים אפרפרים. פניו של המלון הצעיר כהות ומכוסות בקמטי אורך רדיאליים, העשויים מאבנים בהירות. המלון הבהיר והגדול בחלקו התחתון של השבר מייצג מלון זהוב, גדול ובשל לאכילה, פניו בהירות, ואף הן מכוסות בפסי אורך רדיאליים, העשויים מאבנים המשובצות במתכוון כשחודן פונה למעלה ולמטה. באופן זה שורת האבנים יוצרת תחושה של קמט רדיאלי עמוק מעט. בחלקו התחתון של המלון נראית טבעת המבליטה את הצלקת הגדולה, שהיא אחד מסימני ההיכר הבולטים של המלון. מלון זה מזכיר מאוד את המלונים מהזן "Jenny Lind" (איור 227). העלים הנישאים על עוקצים ארוכים מעוצבים כעין כליה, טרף העלה רחב ואיננו מפורץ, ומדמה בקירוב טוב את עלי המלון הכמעט מעוגלים (איור 234). איור זה הוא יחידאי ומלמד על התבוננות קרובה ובלתי אמצעית של היוצרים והתעניינותם המיוחדת בגידול החקלאי. העלים האינדיקטיביים של המלון עוזרים בזיהוי מוחלט. בהקשר כזה, השילוב של הצלקת עם קמטי אורך רדיאליים, מוכיחים את היות הדגמים הללו מלונים. באיור זה, גם מוכחת חביבותו של המלון, חשיבותו ונוכחותו בשדות הישובים. זמנו המוקדם של שבר הפסיפס מבית אלפא, אמצע מאה חמישית, מלמד על נוכחותו של המלון העגול כבר בתחילת התקופה הביזנטית וחביבותו בארץ ישראל. מלונים עגולים נוספים שפניהם חרוצות לעומק מאוד שכיחים בפסיפסים והם מעוצבים במגוון וריאציות, בהתאם לכישורי היוצרים ותקציבם של מזמיני העבודה. החל מרמה גבוהה ביותר של איור, למשל, מכנסיית מכנסיית המולד (איור 235), בה הקמטים על פני המלון הוצגו גם באופן של פיספוס גס על פני הדגם. המשך ברמות שונות של ביצוע, למשל, בכנסיית המרטיר (איור 236) ובכנסיית כורסי (איור 237). מן הראוי לציין שבכתובת מבית כנסת רחוב מוזכר ה'מלפפון' המתייחס, כאמור, אל המלון העגול.

איור 232: מלון עגול, שבר קדום מבית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 231: מלון עגול בחלק העליון המרכזי של הקרן, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 230: מלון עגול מרכז הקיליקס, כנסיית בית-לויה (צילום 2010)

איור 236: מלון עגול, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 235: מלון עגול מפוספס, כנסיית המרטיר, בית שאן (באדיבות רשות העתיקות)

איור 234: מלון עגול, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע) תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity

איור 233: עלים מעוגלים ורחבים של מלון cucumis melo http://www.prota4u.org/plan_tphotos/Cucumis%20melo%203.jpg (1.6.2013, 203.jpg)

א.3.ד. סיכום הופעות מלון עגול בפסיפסי ארץ ישראל

א.3.ד.1. רשימת 9 הפסיפסים בהם מופיע מלון עגול:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	5	2	בית כנסת יהודי	בית אלפא (שבר קדום)
2			5	3	בית כנסת יהודי	ציפורי, בית כנסת
3			6	3	בית כנסת יהודי	בית אלפא
4	לא ידוע	גליל	5	3	מבנה ציבור	ציפורי פסיפס בית חג הנילוס
5	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	כורסי
6			ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר
7	יהודה		5	3	כנסייה	בית לוייה
8			5	3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד
9			5,6	3	כנסייה	קריות

ב. לופה

הלופה,¹²⁸ (*Luffa cylindrica* (L.) Roemer (syn. *L. aegyptica* Mill.)), מוצאה מאזורים טרופיים באסיה. הפרי גלילי, ועשוי להגיע לאורך של 50 ס"מ (איור 238). הלופה הצעירה ניתנת לאכילה, ולאחר בגרותה אפשר לייבשה ולקלפה כדי לחשוף את הציפה, העשויה מסיבים חזקים ומסועפים. לוחצים על הלופה על מנת לחלץ הזרעים השחורים מתוכה, ולאחר חילוץ הזרעים, הציפה משמשת כספוג רחצה, ומכינים ממנה גם סוליות פנימיות לנעלים, סלסילות ועוד (איור 239, איור 240) (Eisendrath 1961, 297; נמליך 1990, 180). הלופה הגיעה לארץ ישראל כנראה, בזמן כתיבת התוספתא או בעת חתימתה (במאות ראשונה-שניה), והיא מזוהה עם הקרמולין¹²⁹ (פליקס 2000, 167; Low 1967, I, 548-549; Janick et al. 2007, 1448).

¹²⁸ הקרויה לעיתים בטעות 'ליפה'.

¹²⁹ מביאין שחלים [וקרמולין] מחוצה לארץ לארץ" (תוספתא שביעית, ד', י"ב).

איור 239: גרעינים שחורים של הלופה
http://www.alafarmnews.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2736:harvesting-gourds-and-squash&catid=16:the-herb-farm
 (20.2.2012, farm)

איור 238: קילוף לופה לאחר ייבושה
http://olharfeliz.typepad.com/photos/uncategorized/7.2.12_zed/louffa2.jpg

איור 237: לופה
<http://olharfeliz.typepad.com/photos/uncategorized/louffa4.jpg>
 (7.2.2012)

לופה בספרות יוונית ורומית

לא ידועים נתונים על הלופה.

לופה באומנות חוץ

באופן מוזר ולמרות היות הלופה נפוצה וידועה היטב בשימושיה, אין היא מתוארת כלל באומנות מחוץ לארץ ישראל מהתקופה הביזנטית, כפי שהיא איננה מוזכרת במקורות הספרותיים הקלאסיים. ניתן לראות את הלופה לראשונה רק בימי הביניים בגילופי העץ של הבוטנאי וסלינגיוס (Johann Veslingius) בתיאורים של צמחיית מצרים משנת 1638 לסה"נ (Eisendrath 1961, 298, 307).

לופה בפסיפסים מארץ ישראל

מבין הדלועיים המוארכים, הלופה נוטה להופיע בפסיפסים מארץ ישראל יותר מן הדלועיים האחרים. פעמים בודדות מעוצבות לופות צעירות אשר שימשו למאכל, ופעמים מרובות יותר מעוצבות לופות אשר שימשו להכנסת ספוג לרחצה. בפסיפס האיכותי של בית חג הנילוס מוצגים לראווה שני פירות לופה צעירים, המיועדים למאכל, בקרן שפע בינות לפירות נוספים (איור 241). איור מועתק של דגם זה מעוצב בבית הכנסת של ציפורי, שם ניתן להגדיר את הלופה על סמך ההשוואה עם העיצוב מבית חג הנילוס הקדום לו (איור 242). הלופה מאוירת גם בצורה סכמתית ופשוטה, כפרי בודד בעת צעירותו אשר שימש למאכל (איור 243), וכפרי בוגר אשר שימש להפקת ספוג רחצה בתוך מדליון במנזר הגבירה מרים מבית שאן (איור 244). לופות מוצגות בתיאורים של שניים או שלושה פירות בצורת קורנטים בקפלת אל-חמאם בבית שאן (איור 246). בבית כנסת בית אלפא נראות, כנראה, לופות צעירות למאכל (איור 245) ולופות בוגרות אשר שימשו להכנת ספוגים לרחצה (איור 247). תיאורים ריאליסטיים יותר של לופה בוגרת אשר שימשה להכנת ספוג רחצה מופיעים בכנסיית כורסי, בבית כנסת ציפורי, בבית כנסת נערן, בכנסיית המרטיר בבית שאן ובכנסיית קריות (איור 248, איור 249, איור 250, איור 251). בכוחו של עיצוב הלופה מכנסיית המרטיר, בית שאן, לאשש את ההגדרה

בדבר מהות תיאור הלופה, שצורתה קורנט, מפני שבכל מסגרת השטיח מעוטרים רק פירות (ולא גופים אחרים) וביניהם גם הלופה. תיאור הלופה בצורת קונוס חוזרת על עצמה בפסיפסי הגליל התחתון המזרחי ובקעת בית שאן.

הצבעים החומים של גוף הלופה באיורים השונים מלמדים על הבשלת הלופה בעונת החורף והפיכת קליפתה הירוקה לחומה. גם ראשה הקטום של הלופה וחשיפת הגרעינים מלמדים על בגרותה. שילוב נתונים זה מצביע על שימושה העיקרי של הלופה בבגרותה ליצירת ספוגים לרחצה לאחר התייבשותה.

מעניין ביותר שמרבית תיאורי הליפה מרוכזים בעמק בית שאן ובמזרח הגליל התחתון, דבר שיכול להעיד על אזורים אלו כמועדפים ונוחים לגידול הליפה, עקב תנאי החום הרב וריבוי המים שאפשרו גידולה באזור. בנוסף ניתן להסיק על העתקות של הרעיון לאיור הלופה בין המבנים שבאזור.¹³⁰ כמו כן מותר לשער שללופה היה תפקיד חשוב בניקוי הגוף, באזור בו היו מים זמינים לרחצה, ושם היא היוותה גידול חקלאי משמעותי ויוקרתי.

איור 241: סל עם פירות, בית-כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 240: לופה צעירה בקרן השפע, בית חג-הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 244: לופות צעירות, עונת הקיץ, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 243: לופה, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

איור 242: לופה צעירה, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

¹³⁰ העתקת הרעיון בלבד, ולא העתק מדוייק של הדגם.

איור 247: לופה, כנסיית
כורסי (צילום 2010)

איור 246: לופה, בית כנסת בית
אלפא (צילום 2010)

איור 245: לופה, קפלת אל-חמאם,
בית שאן (אר"ע תיקייה מנדטורית,
Mastaba, תיק 139)

איור 249: שני פירות לופה, בית-כנסת נערן
(אר"ע תיקייה מנדטורית, Ed Duyuk תיק 50)

איור 248: לופה, בית-כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 251: לופה, כנסיית תל קריות (גוברין 1993, לוח צבע viii)

איור 250: לופה, כנסיית המרטיר, בית שאן
(רשות העתיקות)

ב.1. סיכום הופעות לופה בפסיפסי ארץ ישראל

ב.1.א. רשימת 12 הפסיפסים בהם מופיעה לופה:

#	מגזר	אזור	איכות הפסיפס	תיארוך (מאה)	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	3	5	בית כנסת	ציפורי, בית כנסת
2				6	בית כנסת	בית אלפא
3		בקעה	2	6	בית כנסת	נערן
4	לא ידוע	גליל	3	5	מבנה ציבור	ציפורי פסיפס חג הנילוס

#	מגזר	אזור	איכות הפסיפס	תיארוך (מאה)	מבנה	שם האתר
5	נוצרי	גליל	1	ביזנטי	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר, תל איצטבא
6			2	4	קפלה	בסול
7				6	כנסייה	כורסי
8			3	6	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים, תל איצטבא
9					קפלה	בית שאן, אל חמאם
10	יהודה		3	6	כנסייה	מדרס
11			7	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט, הר הזיתים	
12			5,6	כנסייה	קריות	

ג. אבטיח

איור 252: אבטיח במקשה, כפר בלום (צילום 2012)

מוצאו של האבטיח (איור 253), *Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai, שנוי במחלוקת. מחד, הדמיון הגנטי הקרוב ביותר קושר את האבטיח אל מין הבר *C. rehmii* De Winter שמוצאו בדרום-מערב אפריקה באזור נמיביה. מאידך, לפי עדויות ארכיאולוגיות של ממצא זרעים ועלים, עולה שגידול האבטיח, *C. lanatus*, במצרים קדום מאוד, כבר בראשית האלף הרביעי לפני זמננו, בזמנה של השושלת ה-12 (3,773-3,985 שנה BP). בעת ההיא, למיטב הידיעה, טרם פותחה

חקלאות בדרום-מערב אפריקה. כלומר, בעת בה כבר קיים אבטיח מתורבת במצרים, עדיין אין סימנים לחקלאות בדרום-מערב אפריקה, שם נמצא מין הבר הקרוב ביותר מבחינה גנטית אל האבטיח המתורבת, וסתירה זו בעדויות קשה לפתרון.¹³¹ ממצא ארכיאולוגי מהתקופה הרומית, של זרעים גדולים יחסית, נמצא בקאסר-אל-קאדים (Quseir al-Qadim) שלחופי הים האדום, ממצרים (ארנון, 1990, 69-70; נרסון ופריס, 1989, 136; עמר, 2000, 263; Zohary et al. 2012, 153-154).

בהתאמה לממצא הארכיאולוגי, עולה מן המקרא תיאור געגועי בני ישראל אל מנעמי מצרים, וביניהם מוזכר האבטיח.¹³² ג'אניק ועמיתיו הראו רק איור אחד של אבטיח ממצרים העתיקה, והביעו פליאה על כך שלמרות היותו מתוק, הוא איננו מופיע יותר פעמים, ביחס להופעות התכופות של הקרא (דלעת הבקבוק) ופרטים מהמין מלון-*Cucumis melo*. בגלל נדירותו באומנות המצרית, הם הניחו שהאבטיח היה חביב פחות מהדלועיים האחרים. הם גם הניחו שמתיקותו של האבטיח,

¹³¹ ממצא זרעים קטנים של אבטיח הפקועה, *C. colocynthis*, מהאלף השישי לפני זמננו נמצא במצרים, בלוב, באתרים בדרום-מערב אסיה, ובנחל משמר בישראל. ממצא זה מלמד על כך שהאדם צרך את אבטיח הפקועה טרם התירבות של האבטיח, *C. lanatus* (Zohary et al. 2012, 154).

¹³² "זָכְרָנוּ אֶת-הַדָּגָה אֲשֶׁר-נֹאכַל בְּמִצְרַיִם חֲנָם אֶת הַקְּשָׁאִים וְאֶת הָאֲבֹטִיחִים..." (במדבר י"א, ה').

כנראה, נפגמה בשדות עקב הכלאות ספונטניות עם זנים תפלים שנועדו להחמצה ולשימור ועם מין הבר המר מאוד, אבטיח הפקועה, *Citrullus colocynthis* (L.) Schard. (Janick et al. 2007,) (1454-1455). במערת הר ישי שמדבר יהודה נתגלו 25 זרעים של אבטיח פשוט, *C. vulgaris* מן התקופה הרומית. זרע של אבטיח הפקועה מסופו של מרד בר-כוכבא נמצא בחפירות מערת אביאור שבכתף יריחו (כסלו 1996, 137-142; כסלו 2009).

מקור שמו של האבטיח מהשורש 'בוט-בט', שפירושו 'תפח-גדל'. האבטיח היה נאכל לאחר הבשלתו או שנשלק בעודו בוסר (פליקס 1968, 164; פליקס 1984, 173). בדברי חז"ל מוזכר האבטיח בנוגע להלכות תרומות ומעשרות ופגימתו כתוצאה מניקור עופות.¹³³ הבלבול בין הדלועיים השונים היה נפוץ עד כדי שנדמה היה שהם אותו המין, ויש ביכולתם להשתנות לאחר הזריעה.¹³⁴ האבטיח מוזכר גם בנושאים חקלאיים ומסחריים, כגון: מחירו הנמוך בשוק כערך 20 תאנים, אשכול אחד או רימון אחד.¹³⁵ כלאיים של אבטיח עם צמחים נוספים ממשפחת הדלועיים ואיסור נטיעה של גפן בתוך אבטיח.¹³⁶

אבטיח בספרות יוונית ורומית¹³⁷

לדברי ג'אניק ועמיתיו ה-*Pepones* המוזכר פעמיים אצל פליניוס (Plinius XIX, 23, 65; XX, 6,) (11) הוא האבטיח *C. lanatus* (Janick et al. 2007, 1446).

אבטיח באומנות חוץ

בציורים ממצרים העתיקה מתקופה הממלכה הקדומה נראה איור של אבטיח בקבר ממאיר (Meir) (Janick et al. 2007, 1448-1449, Fig. 2A). אבטיחים מפוספסים מעוטרים על גבי רצפות פסיפס מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, למשל, בתיאור חודש אוגוסט מ"הווילה של הבֶּזֶר" (Villa of the Falconer) מארגוס שביוון, מרצפה המתוארכת למחצית הראשונה של המאה השישית (איור 254) (Janick et al. 2007, 1452, Fig. 5). בפסיפס מבזיליקה מדלפי נראה אבטיח המוגש בקערה גדולה ביחד עם פירות נוספים (איור 255) (פריס 2012). אבטיחים גדולים הממלאים את כל שטח המדליון מעוטרים ובקפלת הכומר יוחנן מהר נבו, המתוארכת לשנת 565 (איור 256) ובכנסיית תומאס הדיאקון, מהתקופה הביזנטית,¹³⁸ מעמק עיון-מוסה מעבר הירדן המזרחי (איור 257).

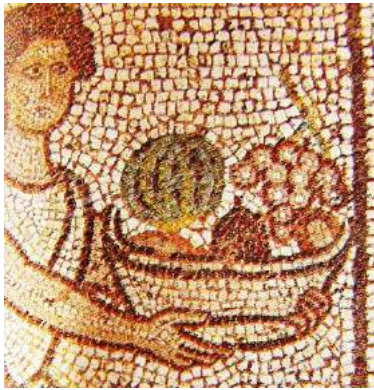
¹³³ למשל: "התורם את הבור ונמצא מגולה אבטיח ונמצא נקור תרומה ויחזור ויתרום" (תוספתא, תרומות, ד', ו').
¹³⁴ "א"ר יודן בר מנשה דברי חכמים אדם נוטל מעה אחת מפטימה של קישו' ונטעה והיא נעשית אבטיח" (ירו' כלאיים, פ"א, ה"ב, ב, ע"א).

¹³⁵ "האומר לחברו הא לך איסר זה בעשרים תאנים שאבור לי, בורר ואוכל. באשכול שאבור לי, מגרגר ואוכל. ברימון שאבור לי, פורט ואוכל. באבטיח שאבור לי, סופת ואוכל" (משנה מעשרות, פרק ב', ו').

¹³⁶ "ומותר אדם לעשות בתוך שדהו תלם להיות נוטע קישואין ודלועין אבטיחים ומלפפונות ופול [המצרי] והופכן אלו לצד זה ואלו לצד זה ובלבד שלא יהא בינו לבין חברו ששה טפחים" (תוספתא כלאיים, פרק ב', י'); ו- "אין תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיח, שתהא זורקת מימיה לתוכה, מפני שהוא אילן בירק" (משנה כלאיים, פרק א', ח'), המשפט יכול להתייחס אל תחיבת זמורת הגפן אל תוך פרי האבטיח כדי לינוק הלחות ואולי גם מתיקות האבטיח, או להיפך- כדי להמתיק האבטיח ממי הגפן (פליקס 1967, 163-164).

¹³⁷ ביוונית: *pepon* (פריס 2012).

¹³⁸ אין תיאור מדויק.

איור 254: אבטיח, בזיליקה מדלפי, יוון, מאה חמישית לסה"נ (Blanc) (1992, 193, Fig. 243)

איור 253: חודשים יולי ואוגוסט, ארגוס, יוון (צילום 2011)

איור 256: אבטיח, כנסיית תומאס הדיאקון, תקופה ביזנטית, עמק עיון מוסה, עבר הירדן (Piccirillo) (1993, 187, Fig. 261)

איור 255: אבטיח, קפלת הכומר ג'והן, שנת 565 לסה"נ, הר נבו, עבר הירדן (Piccirillo) (1993, 170, Fig. 221)

אבטיח בפסיפסים מארץ ישראל

עקב הרזולוציה המוגבלת של הציור באמצעות הפסיפס והמגבלות האובייקטיביות של האומנים - ההבחנה בין תיאורי המלון העגול והמפוספס לבין האבטיח אינה קלה ואיננה מוחלטת. בנוסף לכך, הקרבה בין המינים בעת העתיקה והבלבול ביניהם, כאמור למעלה, כבר ניכר בדברי חז"ל¹³⁹ ויש להניח שגם באופן יומיומי לא הייתה ביניהם אבחנה ברורה לגמרי, דבר הבא לידי ביטוי גם בתיאורים הפלסטיים. עקב שלל ההסתייגויות שנרשמו כאן, מבין האבטיחים שנימנו להלן, ניתן לזהות בוודאות רק את האבטיח הקטן והירוק מכנסיית קריות (איור 258). זיהויים נוספים של אבטיחים נעשו בזהירות ומתוך ספק, וטרם מצאנו שיטה להכריע באופן מוחלט האם התיאורים הללו מדמים אבטיח בהיר ומפוספס, מלון עגול מפוספס או מלון בעל קמטים רדיאליים. חלק מהתיאורים סכמתיים במידה מרובה, האבנים גדולות והרזולוציה נמוכה. מגבלה נוספת היא מגוון הצבעים הקטן שעמד לרשות היוצרים, שהיווה מכשול חמור ביצירת איור ריאליסטי הנאמן למציאות. המחסור בצבע ירוק זמין בין סלעי סביבת האתר, גרם ליוצרים להשתמש באבנים בצבעים חלופיים לשם דימוי הצבע הירוק.

¹³⁹ ראו הערת שוליים 134.

משום כך יש מן העיצובים הלוקים בחוסר דיוק בצבעים. כל שנותר לנו כיום הוא לנסות ולזהות את הדלוע באמצעות גודל הפרי, צורתו הכללית והרושם שהוא יוצר לעיני הצופה (פריס 2012). להלן הדלועים שניתנים לזיהוי זהיר כאבטיחים: אבטיח מפוספס ממנזר הגבירה מרים (איור 259). אבטיח גדול ועגול המאכלס מדליון יחיד והמעוצב באמצעות אבנים אדמדמות בכנסיית ממשית (איור 260). במדליון קרוב אליו מעוצבים שני חלקיו החצויים של האבטיח זה על יד זה באמצעות אבנים צהבהבות וניקוד עם אבנים לבנות, שכנראה מדמות את הגרעינים (איור 261). פרי זה ניתן להשוואה עם אבטיחים שצבע הציפה צהבהב הקיימים גם כיום (איור 266). אבטיחים זהובים מבחוץ, האחד מעוגל והשני לא סימטרי, מעוצבים בכנסיית ברקה מגן יבנה, לידם מעוצב סכין המיועד להתקנת הפרי למאכל (איור 262). סכין מטבח מוצג גם ליד אבטיח זהוב מכנסיית נהריה, שעל פניו פסים רדיאלים העשויים באמצעות אבנים ירוקות-אפרפרות (איור 263). אבטיחים עגולים וזהובים מוצגים באורטוריום מדומינוס פלוויט (איור 264) ובקפלת יוחנן המטביל (איור 265). אבטיחים נוספים מוזכרים בטבלה שלהלן. באזכור טקסטואלי האבטיח מוזכר בכתובת של פסיפס בית כנסת רחוב.

איור 258: אבטיח מפוספס, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

איור 257: מלון זהוב ושני אבטיחים ירוקים קטנים, כנסיית קריות (גוברין תשס"ו, 60, איור 51)

איור 261: שני אבטיחים לא סימטריים וסכין, כנסיית ברקה (שיאון ועמיתיו 2010, 52)

איור 260: שני חצאים של אבטיח, כנסייה מערבית, ממשית (צילום 2013)

איור 259: אבטיח, כנסייה מערבית, ממשית (צילום 2013)

איור 264: אבטיח, קפלת יוחנן המטביל, ירושלים (צילום 2011)

איור 263: אבטיח, אורטוריום דומינוס פלוויט, ירושלים (צילום 2011)

איור 262: אבטיח וסכין, כנסיית נהריה (צילום: מוסרי ד')

איור 265: אבטיח מהזן Gold Baby (http://agsyst.wsu.edu/watermelonphotos.html,) (18.12.2013)

ג.1. סיכום הופעות אבטיח בפסיפסי ארץ ישראל

ג.1.א. רשימת 11 הפסיפסים בהם מופיע אבטיח:

#	מגזר	אזור	תיארוך	איכות הפסיפס	מבנה	שם
1	נוצרי	גליל	6	3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
2			5,6	3	כנסייה	נהריה
3	יהודה		5	1	קפלה	מצדה
4			6	3	כנסייה	בית ענון
5			6	3	כנסייה	מדרס
6			7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט, הר הזיתים
7			5,6	3	כנסייה	קריות
8			5,6	3	קפלה	ירושלים, כנסיית יוחנן המטביל, הר הזיתים
9	גב	חוף דרומי	5	1	כנסייה	ממשית, כנסייה מערבית
10			6	1	כנסייה	גן יבנה, ח'ירבת ברקה
11			4	2	כנסייה	שקמונה

ד. קרא (דלעת הבקבוק)

הקרא, *Lagenaria siceraria* (Mol.) Standl., הנקראת גם דלעת הבקבוק,¹⁴⁰ מוצאה מזימבבואה שבדרום אפריקה, משם היא התפשטה לאסיה וליבשות אמריקה לפני כ-9,000 שנה, כנראה באמצעות ציפת הפירות על פני זרמי הים. ביות הקרא נעשה ללא תלות ובאופן עצמאי הן בעולם הישן והן בעולם החדש. כיום קיימים זנים שונים של קרא וצורת הפירות מגוונת מאוד- פירות צרים ומוארכים, כעין שעון חול, כעין כד רחב למטה וצר למעלה, פירות כדוריים, פירות בדמות אגס או אחרים שפניהם מקומטים (איור 267, איור 268, איור 269).

פירות הקרא בצעירותם נצרכים למאכל, ובבגרותם כשקליפתם קשה ניתן ליצור מהן כדים לאחר שמרוקנים את תוכן הפרי. חז"ל התחבטו בבעיית המיין של ה'דלעות', ועובדה זו ניכרת מריבוי השמות וההגדרות שרווחו בזמנם והמחלוקות בזיהוי. הם הבחינו בין שלושה זנים של 'דלעת'- הרמוצה, היוונית, והמצרית הזזה, כנראה, לארמית.¹⁴¹ את הדלעת הרמוצה ניתן היה להכשיר לאכילה באמצעות טמינתה באפר חם, הוא הרמץ.¹⁴² הדלעת המצרית הייתה שונה, ונאסרה בכלאיים עם היוונית ואולי אף עם הרמוצה.¹⁴³ כיום מוסכם על החוקרים שהקרא הוא ה'דלעת' המוזכרת בתלמוד, ושה-'דלעות' בעת ההיא היו מאוד נפוצות, משום שלשדה 'דלעות' היה שם מיוחד: 'מְדֻלָּעָה',¹⁴⁴ המעיד על ייחודו וחשיבותו של הענף (Decker-Walters et al. 2004; Janick et al. 2007, 1447; פליקס 1967, 66-71; פליקס 1968, 168; פליקס 2000, 75, 162; זהרי 1982, 389; עמר 2000, 271-272).

¹⁴⁰ מיני הדלעת המוכרים כיום בשם 'דלעת' (*Cucurbita*) מוצאם מיבשות אמריקה, שם הם שימשו מזון חשוב לאינדיאנים הילידים, ואין הם זהים לדלעת המוזכרת במקורות הקדומים (נרסון ופריס 1989, 337; ארנון 1990, 71).

¹⁴¹ "רבי נחמיה אומר: דלעת ארמית היא דלעת המצרית" (בבלי נדרים, נ"א, ע"א).

¹⁴² ובדלעת הרמוצה. מאי דלעת הרמוצה? ...רב אשי אמר: דלעת הטמונה ברמץ" (בבלי נדרים, נ"א, ע"א); "ודלעת רמוצה מין הדלועים לא יוכשרו לאכילה עד שיוטמנו באפר חם ושם האפר אשר בו חום האש נשאר יקרא רמץ" (בית הבחירה למאירי, בבלי נדרים, מ"ט ע"א).

¹⁴³ "דלעת יונית עם המצרית והרמוצה אף על פי שדומין זה לזה כלאים זה בזה" (משנה כלאיים פרק א', ה'); "רבי נחמיה אומר: דלעת ארמית היא דלעת המצרית, כלאים עם היוונית, כלאים עם הרמוצה? תיובתא" (בבלי נדרים, נ"א, ע"א).

¹⁴⁴ 'מְדֻלָּעָה' ביחיד, הוא שדה דלועיים (אבן שושן 1979, 634), ומקורו בדברי חז"ל: "כל זמן שבני אדם חורשין ליטע במקשיות ובמדלעות" (משנה שביעית א', א'); או 'מודלה' (ללא ע')- "העצרת לא סוף דבר כשיש מוקשה ומודלה אלא אפילו מאחר שבני אדם עתידין ליטע במוקשיות ובמדלעות" (ירו' שביעית, פ"ב, ג ע"ב).

איור 268: קרא מחברון, בשוק מזרח ירושלים (צילום 2012)

איור 267: קרא
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bottle_Gourd.png
(2.1.2012)

איור 266: קרא
http://organicaphoto.blogspot.com/2010/03/lagenaria-siceraria-var-2.1.2012_turbinata.html

קרא בספרות יוונית ורומית

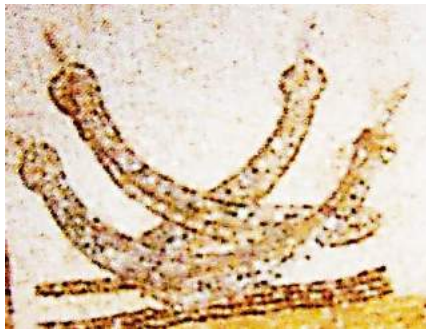
קולומלה תיאר את הפירות של הדלעת מאלכסנדריה הנוחים ליצירת כדים לאחר ייבושם, הוא המליץ לקחת זרעים מחלקי הדלעת השונים למטרות הגידול השונות: זרעים מצוואר הפרי לגידול דלעות מוארכות ודלעות לאכילה, וזרעים מהחלק הרחב של הפרי לדלעות ליצירת כדים (Columella X, 49-50; 381-383; XI, 3); פלניוס כתב פרק שלם ובו תיאור מורפולוגי של הקרא, הוא תיאר את אופי הצמח המטפס ויכולותיו לכיסוי גגות או התפרסות על פני השטח, הוא תיאר את גודלו של הפרי היכול להגיע לאורך רב אם מניחים לו לגדול ללא הפרעה, הוא ציין את שימושיה של הקרא לאכילה בעודה צעירה, וליצירת כדים וקנקנים לאחר הבשלתה, לשימוש בבית המרחץ וגם לאחסון יין,¹⁴⁵ הוא תיאר דרכים לשימור הפרי והחמצתו (Plinius XIX, 24). צלוסוס תיאר את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם דלעת מבושלת (Celsus II, 24). וארו ציין שגידול הדלעת חשוב לתזונת הדבורים (Varro III, 16). וירגיליוס תיאר את דלעת הבר הגדלה באחו ומתפתלת על העשב (Vergilius IV, p. 341). בכתבי הנזירים מסופר על סבאס שהפך באורח נס חומץ שהיה נתון בכלי מדלעת ליין משובח, וכן מוזכרות דלעות מרות שהוגשו לארוחת נזירים, ובאורח נס, לאחר ברכתו של זקן-המנזר הפכו מתוקות (Price 1991, 146-148).

קרא באומנות חוץ

ג'אניק ועמיתיו הראו תיאורים של הקרא המתוארכים לסוף המאה השנייה ועד למאה הרביעית, בפסיפסים מטוניסיה ואלג'יריה, בגילוף בשיש מטורקיה וגם מפסיפס המתאר את סצנת 'יונה הנביא והקיקיון' מבזיליקת אקוויליאה מאיטליה מהמאה הרביעית (איור 270). זיהוי הקרא בתיאורים

¹⁴⁵ הרומאים יצרו כדי חרס בדמות הכדים מהקרא; כדי חרס כאלו הקרויים *sikya* ביוונית, או *cucurbitula* בלטינית, כדים כאלו נמצאו בחפירות בפומפיי (1450-1451; Janick et al. 2007, 1450-1451); כדים דומים נמצאו גם בישראל, המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת והם נקראים 'סקייה' *saqiya* (Ayalon, 2000, 222-223).

הפלסטיים נעשה בעיקר עקב ההתעבות הניכרת סמוך לעוקץ הפרי (Janick *et al.* 2007, 1450-1451). בפסיפס מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית, מתוארים מוטיבים של שלל ההיצע ממנחות מנהג ה'קסניה'. אחד המוטיבים מתאר שלושה פירות הקרא, הניכרים היטב באמצעות ההתרחבות סמוך לעוקץ הפרי (איור 271).

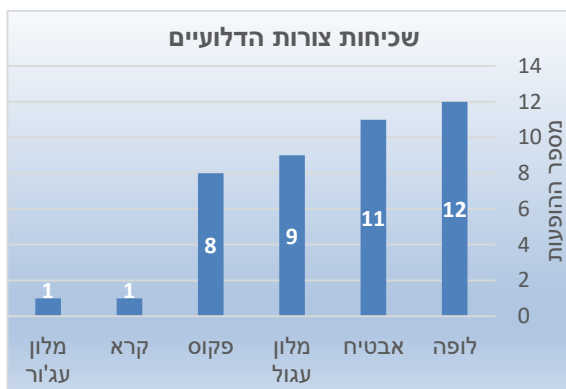
איור 270: קרא, אל-ג'ם, מאה שלישית לסה"נ, מזיאון בארדו, טוניסיה (Yacoub 2005, 33)

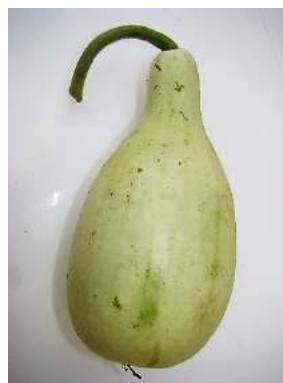
איור 269: קרא, אקוילאה, מאה רביעית לסה"נ, איטליה (Marini 2003, 109)

ד.1. סיכום הופעות קרא בפסיפסים מארץ ישראל

הקרא מוצגת רק בפסיפס אחד מישראל- בכנסיית כורסי - אשר בה מעוצב פרי שחלקו האחד מעובה ומעוגל, וחלקו העליון הקרוב אל העוקץ מוצר (איור 272). צורה זו של הפרי הצעיר לא מופיעה בעיטורים אחרים מרחבי האימפריה, ומעידה על גידול מקומי עצמאי. אפשר להניח שהפרי הצעיר שימש לאכילה, כפי שמשמים פירות אלו בימינו (איור 273) והפירות הבוגרים שימשו לייצור כלים לאחסון נוזלים.

איור 273: שכיחות צורות הדלועיים

איור 272: קרא (צילום 2013)

איור 271: קרא, כנסיית כורסי (צילום 2010)

ה. סיכום ההופעות של כל צורות הדלועיים בפסיפסי ארץ ישראל

הלופה היא המין השכיח ביותר מבין הדלועיים, ואחריה לפי סדר יורד של שכיחות: אבטיח, מלון עגול, פקוס, מלון העגור וקרא (דלעת הבקבוק) (איור 274). מגוון צורות הדלועיים בפסיפסי ארץ ישראל גדול מבכל האזורים הידועים מכל רחבי האימפריה, בכל שטחי האומנות הפלסטית. מעבר להשתקפות יכולותיהם הייחודיות של יוצרי הפסיפסים בארץ ישראל, עובדה זו יכולה לרמז גם על

חקלאות מפותחת מאוד ומתקדמת, על תנאי האקלים המתאימים לגידול דלועיים ועל העדפות קולינאריות מקומיות לפירות הדלועיים.

ה.1. שכיחות פסיפסים עם דלועיים

חלקם הגדול יחסית של הפסיפסים בהם מעוטרים דלועיים מפתיע: ב-23 פסיפסים (17%)¹⁴⁶ מתוך 134 מעוטרים דלועיים. עובדה היכולה לרמז על חקלאות גן מפותחת ומגוונת והעדפות קולינריות מקומיות לפירות הדלועיים.

ה.2. שכיחות דלועיים לפי מגזר (איור 275)

במגזרים היהודי והנוצרי אחוז ההופעות של הדלועיים דומה ועומד על 21%, ולא ניכרת העדפה מגזרית לאיורי הדלועיים.¹⁴⁷

¹⁴⁶ בסיכום זה לא נימנו פסיפסים בהם קיים ספק גדול בנוגע לזיהוי הדלועיים, הווילה מאל מקרקש ובית הכנסת השומרוני מבית שאן.

¹⁴⁷ גם במגזר השומרוני יש עיטור של דלוע, כנראה מלון עג'ור מבית הכנסת של בית שאן, אך, כאמור למעלה בהערה 146, הוא לא הוכנס לדין הסטטיסטי הזה מחמת היעדר תמונות איכות.

ה.3. שכיחות דלועיים לפי אזור (איור 276)

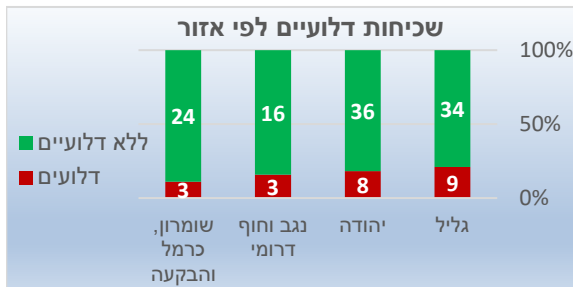
בגליל, ביהודה ובנגב ניכרת שכיחות דומה של הדלועיים, 15%-20% מכלל הפסיפסים מכילים עיטורים של דלועיים, אחד או יותר. הדלועיים שכיחים כמחצית מכך בשומרון, רק ב-11% מכלל הפסיפסים.

ה.4. שכיחות דלועיים לפי איכות הפסיפס (איור 277)

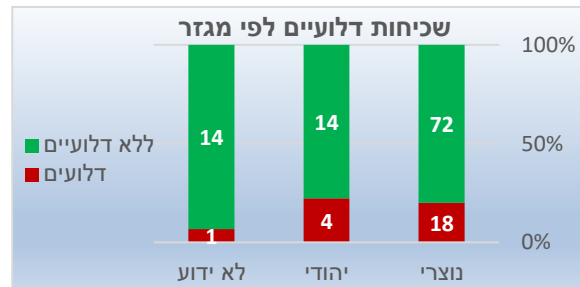
מרבית הדלועיים, 32%, מעוטרים בפסיפסים מאיכות 3, אשר בהם מגוון מיני הגידולים רב ביותר,¹⁴⁸ ושליש מכך בפסיפסים מאיכות 2 (10%), ופחות ממחצית (14%) בפסיפסים מאיכות 1. ניכר שאיכות הפסיפס מהווה פקטור חשוב לעיטור באמצעות פירות הדלועיים.

ה.5. שכיחות דלועיים לפי תיארוך (איור 278)

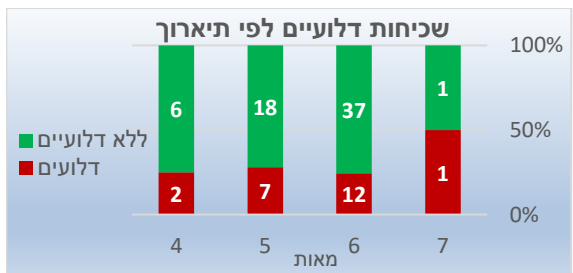
הדלועיים מתחילים להיות מעוטרים רק במאה הרביעית, והם שומרים על שכיחות דומה, כ-25%, במאות החמישית והשישית. במאה השביעית קיימים רק שני פסיפסים ובאחד מהם מעוטרים דלועיים, כלומר שחביבותם של הדלועיים הייתה ניכרת ואולי ערכם גם עלה.

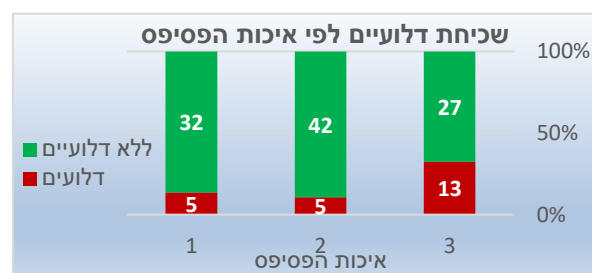
איור 275: שכיחות דלועיים לפי אזור

איור 274: שכיחות דלועיים לפי מגזר

איור 277: שכיחות דלועיים לפי תיארוך

איור 276: שכיחות דלועיים לפי איכות הפסיפס

¹⁴⁸ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק י"ב - זית

איור 279: עץ זית, בקעת בית הכרם (צילום 2012)

הזית האירופי, *Olea europaea L.*, הנמנה עם משפחת הזיתיים Oleaceae (איור 280), מקורו בארצות הים התיכון. הזית הוא אחד משבעת המינים שהתברכה בהם ארץ ישראל ואחד מהגידולים החשובים ביותר שהיוו יסוד בכלכלת הארץ. גידולו אותו בעיקר לשם תעשיית השמן, אולם הזיתים נאכלו גם שלמים מוחמצים או מבושלים. החל מתקופת הברונזה עיבוד הזית, ייצור השמן ואספקת זיתים למאכל היוו בסיס למדד עושר ויכולת כלכלית. זית מזן הבר נמצא בחפירות באוהלו מהתקופה

הפלאוליתית מאוחרת, (23,000 לפסה"נ), ובחפירות בנחל זהורה מהתקופה הניאוליתית (-7,100, 7,300 לפסה"נ), חרצני זיתים נמצאו בחפירות תת-ימיות מעתלית (7000 לפסה"נ). זיתים בכמויות גדולות נמצאו בחפירות מתולילת אל-ר'סול מהתקופה הכלכוליתית המאוחרת (5,800-6,880 לפסה"נ). מן העדויות ארכיאולוגיות עולה, שביות הזית החל בתקופה הכלקוליתית (3700-3500 לפסה"נ) בתולילת-אל-ע'סול, תל צף ואתרים נוספים מרמת הגולן. חרצני זיתים נמצאו באתרים נוספים מתקופת הברונזה הקדומה (2700-2900 לפסה"נ) בערד, ירמות, באב א-דרע ולכיש. הזית הפך לגידול כלכלי תרבותי בכל ארצות אגן הים התיכון החל מהתקופות הברונזה הביניימית והברונזה המאוחרת בארץ ישראל וגידולו היה נפוץ הן בשפלה והן בהר, בשטחים סלעיים. זיתים רבים נמצאו בחביות מחפירות פומפיי (איור 279) (Stefani 2010, 31). גלעיני זיתים רבים מאוד נמצאו באתרים רבים מהתקופה הרומית (37 לפסה"נ-324 לסה"נ) במצדה, במערות כתף יריחו, במערות מפלט בנחל ערוגות ובמערות הרומח במדבר יהודה. במצדה נמצאו זיתים המשתייכים לחמישה זנים

איור 278: זיתים מפוחמים, פומפיי, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה (צילום 2011)

המוכרים גם כיום בחקלאות¹⁴⁹ (פליקס 1984, 199. אלון 1990, 114; כסלו 1996, 142-137; פליקס 2000, 290; תבק-קניאל ועמיתיו 2008, 17-19; שמחוני וכסלו 2004, 135-137; כסלו 2007, 278-288; שמחוני וכסלו 2009, 111-108; Safrai 1994, 119-122; Zohary & Hopf 1994, 137-143; Frankel 1999, 36; Zohary et al. 2012, 173-174).

¹⁴⁹ בהרחבה: כסלו 2007, 288-288.

חשיבותו הרבה של הזית בעת העתיקה משתקפת מהופעותיו הרבות בתנ"ך בהקשרים רבים.¹⁵⁰ בדברי חז"ל¹⁵¹ הזית מוזכר פעמים רבות גם בהקשרים חקלאיים מובהקים, כגון: הרכבה,¹⁵² דילול שתילים,¹⁵³ גיזום הזיתים בשנת שמיטה,¹⁵⁴ וסמל לשמחה ולשפע בראש השור שבתהלכות חג הביכורים.¹⁵⁵

ריבוי הזיתים במשק המסורתי בארץ ישראל נעשה כמעט באופן בלעדי בשיטת הגרופיות.¹⁵⁶ בשיטה זו מסירים את הגרופית, מעבירים למשתלה, מקצרים את נופה ומתללים. הטיפול בגרופיות תלוי במוצאן, אם נלקחו מהכנה הן דורשות הרכבה במשתלה, ואם נלקחו גרופיות מהזן עצמו אזי הן גדלות ללא הרכבה. השיטה שהייתה נפוצה ביותר בעולם הייתה גידול מזריעים במנבטה, והרכבתם בזן רצוי עם הגיעם לגיל שנה (לביא 1976, 201-204). בכרמים המסורתיים בהרי יהודה נוהגים גם בימינו להרכיב את הזיתים לאחר הגעת העץ לבגרות (איור 538). אולם לדעת פליקס לא הרכיבו את הזית והוא הסיק זאת מהכתוב בירושלמי: "אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך כשתילי זיתים סביב לשולחןך, מה זיתים אין בהם הרכבה, אף בניך לא יהא בהן פסולת" (כלאיים, פ"א, כ"ז, ע"ב) (פליקס 1968, 29). נהגו ליצור חוטרים (גרופיות) מהזית ואותם כפי הנראה לא היה צורך להרכיב, אך היו גם שיטות ריבוי באמצעות זרעים אותם נאלצו להרכיב, כפי שנכתב בספרות הרומית (להלן).

ספרות יוונית רומית¹⁵⁷

הומרוס תיאר את גני הארמון של הפאיאקים ובהם בוסתנים של עצים גבוהים עשירי פירות, וביניהם זיתים (Homerus VII, 2). צלוסוס תיאר את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם זיתים משומרים (Celsus II, 24). תאופרסטוס תיאר את הזית בהקשר למגוון נושאים: איכות העצה, שורשיו הרדודים, צימוח חוטרים פוריים לאחר שהגזע נשרף כליל, כתב שעץ הבר מאריך ימים מהמתורבת, והעצה חזקה ומצוינת לבערה, עצי הזית הגדלים בבר באולימפיה שימשו להכנת זרים למשחקים (Theophrastus I, vi, 2-6; II, iii, 1-3; IV, viii, 1-2; V, ix, 4-6). קאטו מנה את ענף הזית כרביעי בחשיבותו בענפי החווה החקלאית, לאחר הגפן הראשונה במעלה, גן הירק ועצי הערבה, הוא פירט לגבי פעולות חקלאיות שונות הנוגעות לגידול הזית: עידור, הבחנה בין הזנים השונים, זריעה בקופסאות והעברה אל הכרם, גידול מספוא בין שורות הכרם, הרכבה, המסיק וסחיטת השמן (Cato I, p. 7; III, p. 11; VI, p. 17-19; XXVIII, p. 45; XXIX, p.47; XL, p. 59-61; XLV, p. 63). וארו מסר שנטיעת הזיתים בשורות מעלה את ערך הנכס ומאפשרת כניסת אור שמש וחום אל הפירות כך שהם מבשילים מוקדם ובעלי ערך גבוה יותר, תיאר זנים שונים של זיתים, המליץ להרבות זיתים מייחורים בשל צמחיה מהירה יותר (Varro I, 4, p. 187; I, 7, p. 195; I, 24, p. 247; I,)

¹⁵⁰ בהרחבה: פליקס 1994, 103-97.

¹⁵¹ בהרחבה: פליקס 1994, 103-112.

¹⁵² "אין מרכיבין זיתים ברכב של תמרה מפני שהוא אילן באילן" (ירושלמי כלאיים, פ"א, דף ג', ב', הלכה ז').

¹⁵³ "המידל בזיתים מהו המידל נוטל אחד ומניח שנים או נוטל שנים ומניח א'" (ירושלמי שביעית, פ"ד, י"א, א', פ"ד, הלכה ד').

¹⁵⁴ "זיתים שהכניסו רביעית לסאה פוצע ואוכל בשדה הכניסו חצי לוג כותש וסך בשדה" (ירושלמי שביעית, פ"ד, י"ב, ב').

¹⁵⁵ "והשור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו והחליל מכה לפניו עד שהן מגיעין קרוב לירושלים (ירושלמי ביכורים, פ"ג, י"א, א', פ"ג, הלכה ג').

¹⁵⁶ גרופית היא ענף היוצא מבליטה בבסיס הגזע (*ovula*).

¹⁵⁷ ביוונית- *elaia, elaa*, בלטינית- *olive*.

257, p. 41). קולומלה ציין את עצת הזית כטובה ביותר לבניית סמוכות להדליית הגפן, תיאר את אזורי הגבעות כמתאימים לגידול הזית, אופן נטיעת הייחורים וזיבולם, המרחק בין הנטיעות, הבחין בין זני זיתים לשמן או למאכל, כינה את הזית 'מלך העצים', הכיר שהעץ הוא סירוגי ומנה עשרה זנים (Columella IV, 26, p. 429; XVII, I-IV; V, VII-IX; Columella, V, IX, 1-6). פליניוס ציין שצריך לגזום את הזית ולקצץ בענפים מדי פעם, זמן המסיק המועדף לזיתים לשמן הוא בעת שהזיתים משחירים, מנה 15 זנים של זיתים, המליץ לשמר זיתים בעודם ירוקים במי מלח, תיאר שתילת ייחורים במשתלות וכעבור שלוש שנים העברתם בזהירות לכרם (Plinius XV, 2-6; XVII, 29). יוסף בן מתתיהו תיאר שימוש בענפי זית לאיתות כניעה על ידי תושבי טבריה ואפראבים (כפר ביש) בזמן המרד הגדול (יוסף בן מתתיהו ספר שני, פרק כ"ב, 9; ספר רביעי, פרק ט', 9).

אומנות יהודית של ימי הבית השני

הזית איננו מרבה להופיע באומנות היהודית של ימי הבית השני והוא מעוטר פעמים בודדות על נרות חרס, גלוסקמות ופעם בודדת על פסיפס מהארמון המערבי שבמצדה (אביטל 2005, 41-43).

אומנות חוץ

באומנות ההלניסטית הקדומה ענפי הזית (איור 283) שימשו לעיטור ראשים בענפים מזהב, למשל עטרה מזהב המדמה ענף זית ממערת קבורה Eleutheres, יוון, מהמאה חמישית לפסה"נ (איור 281) ולקישוט פריטי קרמיקה, למשל צלחת מפגסוס (Pegasos), יוון, המתוארכת לשנת 420 לפסה"נ (איור 282). ענף הזית כמעט ואיננו מתואר על פסיפסי התקופה, למעט מקרים בודדים. בפסיפס 'asaroton oikos' מאקוויליאה, המתוארך למאה השנייה לפסה"נ, בו מעוטרים זית בודד וענף הנושא שני עלים, משני עברי שאריות דג בין שאר פריטי פסולת הארוחה (איור 284). בפסיפס ארבע העונות מעין-באבוכ (Ain-Babouch), אלג'יריה, מהמאה השלישית (איור 285), משמאל לדמות החורף מוצג ענף עם עלים מסורגים ופירות קטנים אובליים, כנראה זיתים, על עוקצים המסורגים אף הם. בהתאם לזיהוי זה של הזית בעונת החורף, יש מן החוקרים שהרחיבו וקבעו שענפי זית מסמלים את עונת החורף בפסיפסי צפון אפריקה, ומשום כך נערכו כמה זיהויים נוספים, כנראה שגויים, של פירות מעוגלים וגדולים התלויים בשלשות על ענף ארוך ודק של שיח (שאיננו עץ לכל הדעות) הנושא עלים מוארכים ותמימים, למשל: א. בעונת החורף של פסיפס נפטון והעונות מלה-כבה (La Chebba), טוניסיה, המתוארך לאמצע המאה השנייה, נראה עלם מלקט פירות עגולים (איור 286) (Parrish 1984, 28-29, 201-204, Pls. 66-68; Blanchard-Lemee et al. 1995, 57). ב. אותם הפירות נראים בקראטר הצמוד לדמות עונת החורף מפסיפס אפולו ומרסיאס והעונות (Apollo and Marsyas and the Seasons) מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השנייה (איור 287) (Parrish 1984, 184-185). בהתאם להשקפה זו, גם פירות עץ הערמון זוהו בטעות כזיתים, למשל בתיאור עונת החורף מפסיפס 'אחוזת האדון יוליוס' (Lord Julius Estate), קרתגו, המתוארך לסוף המאה רביעית-תחילת המאה החמישית, בסצנה בה נראים שני ילדים העוסקים בניקוף פירות מעץ ערמון גדול ממדים, ואוספים אותם מן הקרקע אל סל (איור 288) (Parrish 1984, 28-29, 111, Pl. 15; Blanchard-Lemee et al. 1995, 172).

המוזכרים למעלה החוקרים הגדירו את הצמחים נושאי הפירות העגולים והגדולים כעצי זית המסמלים את עונת החורף, אולם אף לא באיור אחד מהם מתואר עץ זית. את שני השיחים הראשונים אין ביכולתי לזהות, אולם השלישי הוא עץ ערמונים ללא ספק, בהתאם למבנה המוארך של העלים (איור 289) וגודלם היחסי של הפירות וצורתם העגולה (איור 290), ולכן לא ניתן לראות בענף הזית כסמן מובהק של עונת החורף, בנוסף לעובדה שמסיק הזיתים נערך בסוף הסתיו ולא בחורף.

איור 281: צלחת קרמיקה, פגסוס (Pegasos), יוון, מוזיאון לארכיאולוגיה אתונה (צילום 2012)

איור 280: עטרה מזהב המדמה ענף זית, מערת קבורה Eleutheres, יוון, מוזיאון ארכיאולוגי אתונה (צילום 2012)

איור 284: ענף זית, עונת החורף, פסיפס ארבע העונות, Ain-Babouch, אלג'יריה (Parrish 1984, Pl. 7, a)

איור 283: זית, פסיפס 'asaroton', אקוויליאה 'oikos', <http://parenthetically.blogspot.co.il/2012/08/unswept-and-unwelcome.html> (3.10.2012)

איור 282: ענף זית נושא זיתים (צילום 2005)

איור 286: קראטר המכיל צמח ופירות מעוגלים שאינם זיתים, עונת החורף, אל-ג'ם (Blanchard-Lemee et al. 1995, 231, Fig.) (172)

איור 285: עונת החורף, נער מלקט פירות שאינם זיתים, לה-כבה, טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995,) (63, Fig. 34)

איור 289: פירות ערמונים מתחת לעץ, שמורת הרי לטארי (Monti Lattari), איטליה (צילום 2011)

איור 288: ענף עץ ערמון, שמורת הרי לטארי (Monti Lattari), איטליה (צילום 2011)

איור 287: עץ ערמון, אחוזת האדון יוליוס, קרתגו (Blanchard-Lemee et al.,) (1995, p. 170, fig. 121)

פסיפסים מארץ ישראל

ביחס לחשיבותו הגדולה של העץ, מספר ההופעות הנמוך שלו על גבי הפסיפסים מפתיע. ייתכן שאת היעדרם של ענפי הזית מהעיטורים ניתן להסביר בכך, שחשיבותו העיקרית של עץ הזית מתרכזת בשמן המופק מן הזיתים ששימש למאכל, למאור, לסיכת הגוף, לריפוי, להתקנת דיו וסבון לרחצה. בעוד שלענפי העץ ועליו הייתה חשיבות כלכלית פחותה. העלים שימשו לעיטור ראשי מנצחים, שימשו כמזון לבהמות, להסקה ולכתיבה, שימשו כסכך לסוכה, לעטרות לקישוט ראשי השוורים בשיירת עולי הרגל בזמן הבאת הביכורים למקדש ולקליעת סלים (קריספיל 2009, 167-172).

תיאורי הפירות בפסיפי התקופה תואמים לעיתים את המוגש כמנהג ה'קסניה', וכנראה שלא נהגו להגיש זיתים, שהשימוש בהם איננו מייד, אלא דורש הכנה, בכבישת הזיתים או בהכנת השמן, ושניהם תהליכים מורכבים. מאידך, אפשר היה לצפות לעיטורים של קנקנים נושאי שמן זית המוגשם כמנחה, אולם אלו נעדרים אף הם. לפיכך ניתן להניח שלא נהגו לכבד האורחים בקנקני שמן עם עזיבתם (גם קנקני יין נדירים בתיאורים אלו). מאידך, מבחר פירות המוגשים כמנחה או מוצגים לראווה נראים בפסיפי התקופה, אך גם ביניהם לא נראים זיתים. עיטורים של עצי הזית נעדרים גם מהתיאורים הפסטורליים המתארים נוף חקלאי פתוח, או שטחי מטעים. בעוד שעצים אחרים

הנושאים פירות גדולים, צבעוניים ובולטים נראים בשפע ובפסיפסים רבים. אפשר להניח שהתיאורים על גבי הפסיפסים נועדו להרשים את הצופה בפירות גדולים ונאים, ונועדו לשבח ולפאר את יכולותיהם הגבוהות של חקלאיי התקופה, את הישגיהם האגרו-טכנולוגיים והתנובה המשובחת ביותר. הזיתים אינם עונים על הדרישות התכליתיות הללו, הם קטנים וירוקים, גידולים אלו אינם חדשניים ואינם מרשימים והזיתים אינם פירות תאוה לעיניים.

בפסיפסי ארץ ישראל נראה ענף זית נושא פירות בהקשר עיטורי בכנסיית המולד מבית לחם (איור 291). שני ענפי עץ הזית ללא פירות בהקשר עיטורי בכנסיית בית ענון (איור 292). שמן זית בנאד מעור בהקשר למלאכות בית המקדש בבית הכנסת מציפורי (איור 293), ושמן מוזכר בכתובת ההלכתית מבית הכנסת של רחוב.

איור 292: שמן זית, בית כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 291: ענפי זית, כנסיית בית ענון (מגן 1992, 42)

איור 290: כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37)

סיכום הופעות הזית בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 3 הפסיפסים בהם מופיע זית:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	גליל	5	3	בית כנסת	ציפורי
2	נוצרי	יהודה	5	3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד
3			6	3	כנסייה	בית ענון, הר חברון

הזית מעוטר באמצעות ענף נושא פירות, ענף ללא פירות ונאד המכיל שמן. מיעוט ההופעות לא מאפשר מציאת מאפיינים משותפים, למעט העובדה שלא נהגו לעטר באמצעות הזית.

פרק י"ג - משמש

איור 293: עץ משמש, בקעת החולה (צילום 2011)

המשמש [=] *Prunus* Lam. *Armeniaca vulgaris* [armeniaca L. Rosaceae] נמנה עם משפחת הוורדיים (איור 294). עצי הבר של המשמש נפוצים במרכז ומזרח אסיה, בהרי טיאן-שאן (Tien Shan), צפון-מזרח סין, קוריאה ומזרח סיביר. האזכורים הראשונים לעץ בספרות הקלאסית והעדויות הארכיאולוגיות ראשונות ניכרים החל מהמאה החמישית לפסה"נ בלבד.¹⁵⁸ המשמש בית כנראה בצפון סין או במזרח אסיה לפני כ-3,000 שנה והוא נפוץ מאוחר יחסית, כעץ מבויית, לאזור הים התיכון במאה השלישית לפסה"נ, דרך אירן או ארמניה (Zohary et al. 2012, 144; קובץ ושליטין 1976, 313; עמר 2000, 239). המשמש איננו מוזכר בדברי חז"ל.

ספרות יוונית ורומית¹⁵⁹

קולומלה מנה את עץ המשמש בין העצים שעלוותם איננה נאה (Columella V, 10, p. 248). פליניוס הזכיר את פריחת המשמש ואת ריחו המתוק (Plinius XV, 12; XVI, 42). גלנוס מנה את המשמש והאפרסק כפירות לחים, חסרי ביטוי, חסרי טעם וריח,¹⁶⁰ העוברים בקיבה בקלות (Galenus p. 466, p. 34). דיוסקורידס כתב שהמשמשים טובים לקיבה לפני הבשלתם (Dioscorides I, p. 165-169).

פסיפסים מארץ ישראל

למיטב ידיעתי המשמש לא מעוטר באומנות החוץ. ניתן לזהות משמש רק בפסיפסי ארץ ישראל, וגם כאן הוא מעוטר רק בשלושה פסיפסים, ובשלוש ההופעות הללו הגדרת הפרי כמעט מוחלטת. המשמשים מוצגים לראווה בבית הכנסת השומרוני מסמארה (איור 295), משמשים מוגשים כמנחה כמנהג ה'קסניה' בוויילה מציפורי (איור 296), ומשולבים כפירות על העץ מארמון פסיפס הציפורים מקיסריה (איור 297). בכל העיטורים ניכרים בבירור צבעם הכתום של הפירות, צורתם ככליה פחוסה, לאורך הפרי ניכר שני צמיחתם המסורגת לאורך הענף, בהתאם למראם הריאליסטי (איור 298, איור 299).

מיעוט ההופעות של פירות המשמש על גבי פסיפסי התקופה יכול ללמד על כך שהמשמש לא היה גידול חקלאי נפוץ במיוחד, וייתכן אף שפירותיו היו חמוצים או תפלים למדי, כדבריו של גלנוס. בפסיפסים המוזכרים כאן, נראים פירות נאים, בשלים וגדולים, הגדלים בצפיפות על הענף, ומלמדים,

¹⁵⁸ אם כי גלעיני משמש נמצאו במספר התיישבויות כלכליות מאוקראינה (Zohary et al. 2012, 144).
¹⁵⁹ ביוונית המשמש נקרא - melon armeniakon, תרגום לאנגלית Armenian apple, לטינית - Armeniacum (Dalby 2003, 20).
¹⁶⁰ אפשר לשער שבזמנם היו מינים לא ממוינים של אפרסקים ומשמשים לא מתוקים, וייתכן שגם עקב טעמם הטפל לא גידלו אותם בכמויות גדולות.

באופן ייחודי ביותר על יכולותיהם הגבוהות של חקלאיי האזור לגדל פירות גדולים ומשובחים, ועל כך, כנראה, גם גאוות מזמיני המלאכה. העיטור המקורי במשמים באומנות המקומית יכול גם להעיד על יכולותיהם הגבוהות של יוצרי הפסיפסים, על היצירתיות והמקוריות שלהם. יצירות מקוריות מעידות על התבוננות ישירה על הטבע הסובב והרצון לתאר אותו כמאפיין צמחיה מקומית, ומחזקים את התבונה שבכוחם של עיטורי הפסיפסים ללמד על ריאליה מקומית.

איור 295: משמש, מבנה ציבור צפונית לדקומנוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 294: משמש, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

איור 297: משמש (צילום 2012)

איור 296: משמש, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 298: משמים על ענף (<http://www.treesforsale.org.uk/wp-content/uploads/2011/07/Apricot-Moorpark-Bare-Root.jpg>) (18.7.2012)

סיכום הופעות המשמש בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת הפסיפסים בהם מופיע משמש:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	נוצרי	שרון	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים
2	רומי	גליל	1,2	3	וילה/אחר	ציפורי, וילה צפונית לדקומנוס (גרזן כפול)
3		יהודה	2	3	וילה/אחר	עין יעל (מוזיאון)
4			5	1	וילה/אחר	בית גוברין, אל מקרקש
5	שומרני	שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה

שכיחות משמש לפי מגזר

המשמש שכיח ב-80% מהווילות מהמגזר הפרטי, ורק בפסיפס יחיד מבית כנסת שומרני. ייתכן שהופעתו בווילות פרטיות מלמד על גידול אקסקלוסיבי ועל פרי שנצרך באופן בלעדי על ידי אוכלוסיית האליטה. הופעתו בבית הכנסת השומרני לא מפתיעה, כי בבית כנסת זה קיימים עיטורים ייחודיים ומרשימים נוספים.

שכיחות משמש לפי אזור

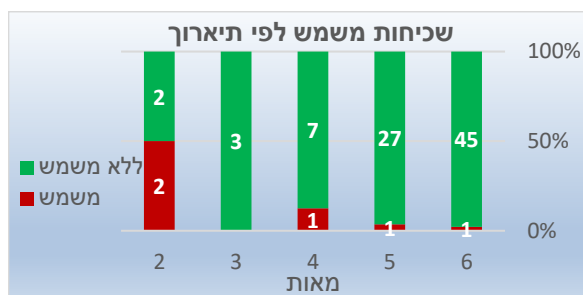
המשמש מופיע בשכיחות דומה בכל אזורי הארץ למעט הנגב.

שכיחות משמש לפי איכות הפסיפסים (איור 300)

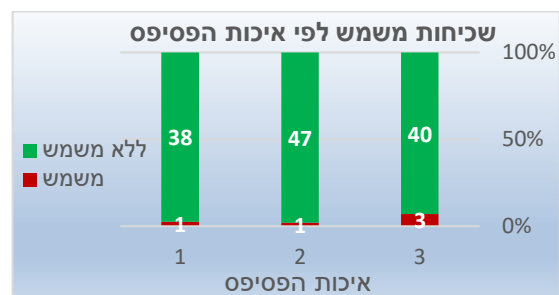
המשמש מופיע ב-7% מן הפסיפסים מאיכות 3, אשר בהם תיאורים של מגוון המינים הרב ביותר.¹⁶¹

שכיחות משמש לפי תיארוך (איור 301)

ההופעות המעטות של המשמש נראות בפסיפסים בני המאה השנייה, והרביעית עד השישית.

איור 300: שכיחות משמש לפי תיארוך

איור 299: שכיחות משמש לפי איכות הפסיפס

¹⁶¹ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק י"ד - עוזר

העוזר הקוצני *Crataegus aronia* (L.) DC. (איור 302) הנמנה עם משפחת הוורדיים Rosaceae, מוצאו ממזרח הים התיכון והאי כרתים, משם הוא התפשט לדרום אירופה. העוזר הקוצני הוא מין העוזר השכיח ביותר בארץ ישראל. צבע פירותיו לאחר הבשלה צהוב, הפרי טעים ונמכר עד היום בשווקי חברון ובשווקים מסורתיים נוספים, ומשמש להכנת ריבות. בישראל נפוצים גם עוזר אדום *C. azarolus* L. (איור 305), ועוזר סיני *C. sinaicus* Boiss.¹⁶² (איור 306).¹⁶³ מתוך מיני הבר מוינו בעבר זנים מתורבתים בעלי פירות מתוקים וגדולים יחסית. מעט שרידים של העוזר הקוצני או העוזר האדום, מהתקופה הפליאוליתית מאוחרת (23,000 לפסה"נ) נמצאו בחפירות אוהלו. גלעין עוזר קוצני מסופו של מרד בר-כוכבא התגלה בחפירות מערת אביאור שבכתף יריחו. במשנה מוזכרים העוזרים כמין אחד לעניין כלאיים ביחד עם האגסים והחבושים (= הפרישין).¹⁶⁴ הם מוזכרים גם בעניין מעשרות בנוגע לצבעם הבהיר (שוב ביחד עם קבוצת האגסים והחבושים) ובהקשר לנשירת הפלומה.¹⁶⁵ כלומר שפירות העוזר מכוסים פלומה בצעירותם (איור 304), ובבשלותם הם קרחים (איור 303). מוסכם על רוב החוקרים שהעוזרין (או העוזרדין) המוזכרים במשנה, בתוספתא¹⁶⁶ ובגמרא¹⁶⁷ מתייחסים אל העוזר הקוצני (פליקס 1967, 96-90; פליקס 1968, 225-223; זהרי 1982, 418-417; שמידע 1993, 136-135; כסלו 1996, 142-137; עמר 2000, 241; <http://flora.org.il/plants/CRAARO/>; Zohary et al. 2012, 173). פירות העוזר מזכירים רימונים קטנים, שגופם מעוגל וכתר קטן בראשם, ולכן יש המזהים את הרימין (כפירוש שמם: 'רימונים קטנים') המוזכרים בדברי חז"ל¹⁶⁸ עם העוזר (קריספיל 2009, 884).

¹⁶² אני מודה לפרופ' אבינועם דנין על העזרה בזיהוי.

¹⁶³ ועוזר חד-גלעיני נדיר מאוד בישראל (*C. monogyna* Jacq.).

¹⁶⁴ "ובאילן האגסים והקרוסטמלין, הפרישין והעוזרין אינן כלאיים זה בזה" (משנה כלאיים, א', ד').

¹⁶⁵ "האגסים והקרוסטמלין הפרישין והעוזרין, משייקרחו; וכל הלבנים, משייקרחו" (משנה מעשרות, א', ג').

¹⁶⁶ "הקלין שבדמאי השיתין והרמון והעוזרדין חזקתן בכל מקום פטורין" (תוספתא דמאי, א', א').

¹⁶⁷ "הקלין שבדמאי השיתין והרימין והעוזרדי" (בבלי ברכות, מ' ע"ב).

¹⁶⁸ "תפוח והחוזרד, והפרסקין והשקדים, השזפין והרימין אף על פי שדומין זה לזה, כלאיים זה בזה" (משנה כלאיים, א', ד').

איור 302: עוזרר קוצני, הרי ירושלים (צילום 2012)

איור 301: עוזרר קוצני בפריחה, נחל צלמון (צילום 2005)

איור 305: עוזרר סיני, הר החרמון (צילום 2014)

איור 304: אשכול של עוזרר אדום, גן בוטני גבעת רם (צילום 2012)

איור 303: פרי צעיר של עוזרר קוצני, גן בוטני גבעת רם (צילום 2012)

ספרות יוונית ורומית¹⁶⁹

דיוסקורידס כתב שהעץ¹⁷⁰ דומה לאגס הבר אך קטן ממנו, ונושא פירות אדומים¹⁷¹ הדומים לפירות ההדס, ומשמשים להכנת שיקוי לפוריות האישה (Dioscorides I, p. 121; III, p. 519).

אומנות חוץ

פירות העוזרר הקטנים לא היו מבין הפירות החשובים ביותר למאכל האדם בעת העתיקה, על פי רוב הם נלקטו מן הבר, עונתם הייתה קצרה, הפירות הבשילו בסוף האביב ובמהלך הקיץ היו איכותיים למשך זמן קצר בלבד. אפשר לשער שחלקם בעיטורים שבפסיפסים קטן בהתאמה לחשיבותם הכלכלית הנמוכה ובהתאם לגודלם המזערי של הפירות. פירות העוזרר שולבו בחללים

¹⁶⁹ ביוונית- krataigos.

¹⁷⁰ הקרוי לדבריו גם pyrina, pythanthe.

¹⁷¹ יתכן שדיוסקורידס ציין מינים אחרים של עוזרר שפירותיהם אדומים, כגון: עוזרר חד גלעיני *C. monogyna*, הגדל בר בצפון ארץ ישראל ובכל אירופה, ותפוצתו גם אירנו-טורנית והיא מגיעה עד להודו, או עוזרר אדום *C. azarolus*. מאות מיני העוזרר נפוצים בעיקר באירופה והגדרתם קשה בעיקר מפני ריבוי בני כלאיים, ואחדים מהם הם צמחי תרבות (Coombes 2004, 165; זהרי 1982, 417; שמידע 1993, 136).

קטנים שנחוץ למלא בעיטור קטן, כמו בזוויות שנוצרו בין מדליונים של עלי קוציץ, או בחללים שנותרו בינות לתיאורים של פירות גדולים יותר. בנוסף, עקב גודלם הקטן, לא תמיד הרזולוציה של העיטור באבני הפסיפס אפשרה תיאור מדויק, ומסיבה זו זיהויים מלווה בספק. לא תמיד ניתן לקבוע אם התיאור מדמה פירות עוזרר, שיזף או דובדבן, משום שכל הפירות הללו קטנים, מעוגלים, ותפקידם בקומפוזיציה של הפסיפסים זהה. תיאורים של פירות עוזרר ניתנים, כנראה, לאבחנה וזיהוי באמצעות הכתר הקטן שבראש הפירות (שהוא שריד של הפריחה, עלי הגביע והאבקנים), אשר מבדיל אותם מזיהויים כשיזפים.

פירות קטנים עטורי כתרים מתוארים בינות למדליונים של עלי קוציץ, במסגרות של שטיחים, למשל, במסגרת הרצפה, ארמון קונסטנטינוס מאיסטנבול (איור 307, בחלק העליון והימני של התמונה), יחסי הגודל הקטנים של הפירות והכתר הזעיר מבדילים אותם מהרימונים, והכתר הקטן מבדיל אותם מהדובדבנים (שבחלק התחתון השמאלי של איור 307), ולכן אפשר להציע ולזהותם כעוזררים. העלים הנלווים אינם אינדיקטיביים, והם מעוצבים באותו האופן, כעלה מוארך ותמים גם בפירות הסמוכים, האגס והדובדבן, ולכן אינם יכולים לסייע בזיהוי. מסורת זו של שלוב פירות עוזרר קטנים בעלי כתר קטן, בזוויות החיצוניות של מדליוני קוציץ נראית גם בפסיפס אולם היפוליטוס המתוארך למאה השישית, ממידבא שבעבר הירדן (Piccirillo 1993, 51).

איור 306: עוזרר ודובדבן, הארמון הגדול, איסטנבול (צילום 2010)

פסיפסי ארץ ישראל

גם בפסיפסי ארץ ישראל פירות העוזרר הקטנים, עטורי הכתרים, ממלאים חללים קטנים, בין מדליונים של עלי קוציץ או בתוכם. למשל, בכנסיית המולד מבית לחם מעוטרים פירות קטנים בזוויות שמחוץ למדליונים (איור 308). אשכול קטן הנושא שלושה פירות עוזרר שלראשם ניכר כתר המאזן באמצעות שורה קצרה של אבנים, מעוצב בכנסיית כורסי (איור 309) והוא מדמה בצורה ריאליסטית למדי את פירות העוזרר הגדלים במקבצים קטנים על הענפים (איור 305). פירות עוזרר, כנראה, מוצגים למטרות ראויה ועיטור בתוך מדליון, לצדם של פירות גדולים מהם, בכנסיית תל קריות (איור 217). בכנסיית בית לוויה יתכן ומעוטרים פירות עוזרר בתוך סל, למטרות ראויה ומנחה, הכתר

שבראש כל פרי מודגש באמצעות אבנים אדומות המוקפות בהילה של אבנים לבנות (איור 311). בשתי הדוגמאות האחרונות, ניתן להציע לזהות את הפירות גם עם פגות השקמה. בכנסיית המרטיר מבית שאן קבוצה של פירות בעלי כתר קטן ממלאת מדליון גיאומטרי רבוע (איור 312).

איור 308: פירות עוזרר (?), כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 307: עוזרר, כנסיית המולד בית לחם (בית לחם המולד תיקיה מנדטורית אר"ע מס' 35)

איור 311: פירות עוזרר, כנסיית המרטיר, בית שאן (באדיבות רשות העתיקות, חפירות בית שאן, בהנהלת רחל בר-נתן וגבי מזור)

איור 310: פירות העוזרר (?) בסל מעוגל, כנסיית בית לוויה (צילום 2010)

איור 309: מדליון עם פירות, כנסיית תל קריות (גוברין 1993, לוח צבע viii)

סיכום הופעות עוזרר בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 5 הפסיפסים בהם מופיע עוזרר

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	כורסי
2			ביזנטי	1	כנסייה	המרטיר, בית שאן
3	יהודה		5	3	כנסייה	בית לוויה
4				כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד	
5				כנסייה	קריות	

שכיחות עוזרר בהתפלגות לפי מגזר

העוזרר מעוטר רק במבנים נוצריים.

שכיחות עוזרר בהתפלגות לפי אזור

העוזרר מופיע באזור יהודה ובגליל, בהתאם לאזורי הגידול הטבעיים של העץ.

שכיחות עוזרר בהתפלגות לפי איכות הפסיפס

העוזרר שכיח בעיקר בפסיפסים מאיכות 2-3 (80%), אשר בהם מגוון המינים הרב ביותר.¹⁷²

שכיחות עוזרר בהתפלגות לפי תיארוך

העוזרר מופיע בפסיפסים מהמאות חמישית ושישית בלבד, בתקופה בה גדל מספר הפסיפסים ורבו

מיני הפירות המעוטרים.¹⁷³

¹⁷² ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

¹⁷³ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק ט"ו - פרג

איור 312: פרג האופיום

[http://www.dogalTEDAVI.net/gallery2/v/bitkiresimleri/hasas+1.jpg.html?g2_imageViewsIndex\(22.7.2012\)=1](http://www.dogalTEDAVI.net/gallery2/v/bitkiresimleri/hasas+1.jpg.html?g2_imageViewsIndex(22.7.2012)=1)

פרג האופיום *Papaver somniferum* L. נמנה עם משפחת הפרגיים Papaveraceae (איור 313). לפרח ארבעה עלים ורודים, ועטרה שחורה במרכזם, קופסת הזרעים כדורית או אובאלית. פרג האופיום גדל בר בכל אזור הים התיכון, ומגדלים אותו לשתי מטרות: האחת היא האופיום, שהוא חומר רפואי ונרקוטי חזק המופק מהשרף המשתחרר לאחר חיתוך קופסת הזרעים שבועיים לפני הבשלתה, והשנייה היא הפקת הזרעים הטעימים, הנצרכים בשלמותם לשם הפקת שמן פרג למאכל או למטרות תעשייתיות. כבר בעת העתיקה הכירו התכונות הללו של הפרג. הזרעים הקדומים ביותר נמצאו בחפירות עתלית-ים מהתקופה הניאוליתית הקדם קראמית C (PPNC, 8,000-7,500 שנה BP). באתרים מתקופות מאוחרות יותר, מהניאוליתית הקדומה, נמצאו זרעים באיטליה, גרמניה, פולין ובאלפים. מהתקופה הניאוליתית המאוחרת ואילך נמצאו זרעים באתרים ממערב הים התיכון, צרפת, שוויצריה, איטליה וספרד. ממכלול העדויות עולה, שעיקר ביות הפרג החל כנראה בחופים הצפוניים והמערביים של הים התיכון (זהרי 1982, 324; אילון 2006, 8-25; Zohary et al. 2012, 109-111, Map 14; Fletcher 2007, 62).

הלקט הפרג באומנות

צורתו של הלקט הפרג הוא כדורי וכתר בראשו (איור 314). עם התייבשות ההלקט מתפתחים חריצי עומק רדודים לאורכו (איור 315). מבנה ההלקט מזכיר את צורתו של הרימון, ומשום כך לעיתים קשה להבחין בוודאות אם היוצרים תיארו הלקט פרג, רימון או ניצן של פרח הרימון, וקיימות הגדרות סותרות במחקר. אם לא די בבלבול זה, מקובל גם להניח שפולחנה של דמטר/קרוס, אלת התבואה ופריון האדמה, קשור בסמלים של הלקטי הפרג, אך לא קיימות עדויות כתובות על הנושא, ולא תמיד ניתן לזהות באופן חד משמעי את הפירות שדמטר אוחזת. אמנם נכון הדבר שבעיטורים אחדים ניתן לזהות בוודאות את הלקט הפרג בידיה של דמטר בשילוב עם שיבולים, למשל, תבליט טרקוטה מטיפוס קמפנה, מהמאה הראשונה לפסה"נ-מאה ראשונה לסה"נ, מוזיאון לאומי רומא, מס' 121313 (Spaeth 1996, Fig. 7), אך פעמים אחרות שזיהוי זה איננו וודאי.

איור 314: הלקטי פרג מיובשים
<http://cardiff.adzooks.co.uk/for-sale/other/poppy-pods-dried-papaver-somniferum-2921576.html>
 (22.7.2012)

איור 313: הלקטי פרג בשלים
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Papaver_somnife
 (22.7.2012 ,rum_Madrid_2.jpg)

לשם זיהוי וודאי יש לקחת בחשבון את יחסי הגודל של שאר הפירות המעוטרים, משום שהלקט הפרג קטן ביחס לרימון, ולרוב גודל הפרי יכול להוות אינדיקציה לזיהוי. בנוסף, כתר הרימון מעוטר לרוב משונן, בעוד שכתר הפרג מעוטר לרוב כששיניו מאוחות. הלקט הפרג מפתח קמטי אורך לאחר ייבושו, והתייבשות הגבעול, בעוד שאת החומר הנרקוטי מפיקים מהלקט טרם בשלותו, בעודו ירוק, חסר קמטי אורך, ובעודו מחובר אל הצמח. שתי צורות הופעה של הלקט הפרג מעוטרות באומנות-הלקט בעל פנים חלקים והלקט בעל חריצי אורך. לעיתים שני המופעים מעוצבים בעיטור יחיד, למשל, ההלקטים המשולבים לראשה של קרס/ליויה בגילוף קמע אוניקס (Onyx)¹⁷⁴ (Spaeth 1996, Fig.) (10).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

באומנות היהודית של ארץ ישראל מימי הבית השני לא קיימות עדויות חותכות לעיטור בהלקט הפרג, אם כי זיהוי כזה אפשרי למשל, ממטבע הורדוס (משורר 1997, 296 לוח 44, 46; 61-62), ובאריח קיר טרה-קוטה, ארמון האופוס רטיקולום של הורדוס ביריחו (Kelso & Baramki 1955, 31, Pl.). (18 באומנות המקומית של ארץ ישראל האומנים, כנראה, לרוב העתיקו יצירות מדגמים מוכנים, או זכרו דגם שראו, ובבואם לביצוע המלאכה לא דייקו ונוצרו דגמי משנה בלתי נאמנים לטבע וליצירה המקורית, דבר המקשה על זיהוי מוחלט (אביטל 2005, 91-95).

אומנות חוץ

באומנות היוונית והרומית הלקט פרג, כסמל שלום, פריין ושפע משולב בין הפירות הבוקעים מקרנות שפע בעיטורי מטבעות מהמאה השלישית לפסה"נ. כאמור, הפרג נראה בידיה של קרס/דמטר או סמוך אליה, ולעיתים הוא משולב בינות לפירות בעיטורי מחרוזות צומח בפסיפסים מפומפיי (איור

¹⁷⁴ אוניקס היא אבן חן שהיא סוג של כלקדון – קוורץ בעל גבישים זעירים (<http://he.wikipedia.org/wiki/אוניקס>) (18.7.2013).

316), בגילופי שיש (איור 317), או מגולף על ארונות קבורה ופריטים אדריכליים כגון: עמודים, כותרות וספינים (גרשט 2006, 94-102, איורים 7-17).

איור 316: פרג משולב בינות לפירות בקרן השפע שבידיו של האל נילוס, אוסף מרומא, מחצית שנייה של המאה השנייה לסה"נ, מוזיאון ארכיאולוגי נאפולי, מס' 5977 (צילום 2011)

איור 315: פרג האופיום משולב במחרוזת צומח, פסיפס מ-Casa del Fauno (VI, 12, 2), פומפיי, מוזיאון ארכיאולוגי נאפולי (צילום 2011)

פסיפסים מארץ ישראל וסיכום הופעות הפרג

איור 317: הלקטי פרג האופיום, פסיפס שכם (צילום 2010)

הלקט הפרג מעוטר כנראה רק פעם אחת באופן ברור בפסיפסי ארץ ישראל כאלמנט הממלא את החלל שבזויות הנוצרות בין המדליונים של עלי הקוציץ, בפסיפס הווילה משכם (איור 318). מוטיבים נוספים המשולבים בפסיפס זה, כמו הלקט הפרג, אינם מקוריים, ומשום כך לא ניתן ללמוד מהופעת הפרג בפסיפס זה לגבי גידול הפרג והשימוש בו באזור שכם. היעדר העיטור של הפרג בפסיפסי ארץ ישראל יכול ללמד על כך שלא גידלו אותו בארץ ישראל ואולי שלא

היה זה צמח מקובל לשימוש, עקב השפעותיו הגורמות להזיות. לא ידוע על שימוש באופיום במסגרת החיים היהודיים וגם הנוצרים כנראה לא נהגו להשתמש בו ולעודד צריכתו.

פרק ט"ז - פרחים, עטרות ומחרוזות

בעת העתיקה השתמשו בפרחים ליצירת זרי פרחים, לשזירה ותפירה של מחרוזות פרחים (ג'רלנדה, Garland)¹⁷⁵ אשר יועדו לקישוט מבנים, לקליעת עטרות לקישוט ראשים. השתמשו בפרחים גם בתעשיית הבשמים, התרופות ומרקחות למאכל (פליקס 1997, 64-71). במקורות היהודיים פרחים גדולים ובולטים הוזכרו בהקשרים של יופי והדר, שגשוג וברכה.¹⁷⁶ ובתלמוד הירושלמי מוזכרת גינת ורדים אשר גדלו בה תאנים, הבעלים של הגינה לא התיר לאיש להיכנס אליה לקטוף התאנים, שמא ייפגעו הוורדים.¹⁷⁷ בתרבות הרומית הפרחים נשזרו לקליעת עטרות (corona)¹⁷⁸ לראשי חוגגים, לראשי גיבורי צבא ולראשם של פסלי אלים ציבוריים וביתיים בטקסים שנחוגו כחלק מפולחנם של האלים. לדבריו של פליניוס שימוש בפרחים ליצירת עטרות ומחרוזות החל רק בתקופה ההלניסטית המאוחרת ורווח מאוד בתקופה הרומית (Plinius XXI, 2). העטרות בעלות הערך הרב ביותר היו עשויות מפרחי הוורדים, והיקרות ביותר נקלעו מעלים ופרחים שנתפרו במחט (Plinius XXI, 8). הפרחים נשזרו גם לקליעת מחרוזות של פרחים ועלים,¹⁷⁹ אשר שימשו לעיטור מבנים, קירות, מרפסות וחצרות. במקדשים נהגו לעטר בפרחים את הכהנים, העוזרים, הקורבנות והמזבחות. השתמשו בפרחים בפסטיבלים, נהגו לקבל פני האורחים בפרחים באירועים ובסעודות חגיגיות, ימי הולדת, חתונות, משחקים ולוויות. השימוש המרובה בפרחים יצר ענף חקלאי מיוחד שעסק בגידול פרחים, והמסחר בהם היווה ענף חשוב. אזור קמפניה (Campania), שנחשב לפורה ביותר מכל האזורים האחרים (Strabo V, 4), בו הייתה ממוקמת העיר פומפיי, היה מרכז חשוב לגידול פרחים. סופרים רומיים הרבו לכתוב על האזור היפה של קמפניה, על האדמה הוולקנית המשובחת של פומפיי, ועל הפופולריות של הפרחים שלה ועל ריחם. בציורי הקיר של פומפיי נותרו עדויות רבות לחיי היומיום וביניהן גם על גידול הפרחים והתעשייה הקשורה לכך (Jashemski 1979, 267-275; Ciarallo 2000, 18-19).

ספרות רומית

פליניוס המליץ לגדל פרחים בגינות לצורך תעשיית הגירלנדות (Plinius XXI, 1), הוא כתב שבתחילה השתמשו בענפי עצים לעטר את ראשי המנצחים בתחרויות המקודשות, ורק בעת האחרונה בימיו, החלו לעטר ראשים באמצעות זרי פרחים. וזאת בהשראת ציוריו של פאוזיאס (Pausias) (ציוריו היו קיימים עדיין בימיו של פליניוס) אשר צייר בצבע את הפרחים ששזרה ידידתו גליקקרה (Glyccra). זרים אלו כונו: 'מחרוזות מצריות' (Egyptian chaplets) ומשהגיעה אופנת

¹⁷⁵ 'מחרוזת פרחים' הוא מונח שהוצע לי על ידי האקדמיה ללשון עברית בתאריך 17.1.2013, כתחליף למושג הלועזי ג'רלנדה.

¹⁷⁶ "יששום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת" (ישעיהו ל"ה, א'), ורד"ק הסביר "כמו הוורד שתפרח ותיתן ריחה; אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון" (הושע יד, ו'); ובמקורות יהודיים נוספים ובספרים החיצוניים הוזכרו ורדים בהקשר לנוי, ריחם הטוב, תעשיית הבשמים, התרופות ומרקחות למאכל (בהרחבה: פליקס 1997, 62-71).

¹⁷⁷ "אמר רבי יהודה, מעשה בגינת ורדים שהייתה בירושלים, והיו תאניה נמכרות משלוש ומארבע באיסור ולא הפרישו ממנה תרומה ומעשר מעולם" (משנה מעשרות, פ"ב, ה') וה'פני משה' פירש שהבעלים של הגינה היה מלקט התאנים ומוסר לאנשים אחת-אחת, ומשום כך לא הופרש ממנה תרומה ומעשר מעולם.

¹⁷⁸ בלטינית *struppi* (Plinius XXI, 2).

¹⁷⁹ מחרוזות הקלועות מפרחים (Garland) נקראו בלטינית *serta*, מילה שמקורה בפועל (Plinius XXI, 2) sero, שמשמעו לחבר פרחים יחד או לתפור פרחים יחד (<http://www.freedict.com/onldict/onldict.php>, 24.12.2012).

הקליעה לרומא כונו הזרים 'עטרות' (*Corollae*) (Plinius XXI, 3). הוא העיד על עטרות מפרחי הוורד (Plinius XXI, 6), ותיאר אנשים ידועי שם אשר ענדו עטרות של פרחים לראשיהם באירועים חגיגיים (Plinius XXI, 9); בימיו גידלו בגינות בעיקר את הוורד והסיגלית ליצירת מחרוזות פרחים (Plinius XXI, 10). הוא תיאר בדיוקנות את שיח הוורד הקוצני, את הניצן ואת הפרח הבוגר, תיאר את שימושי לרפואה, לבישום וליצירת זרים, הוא מנה זנים שונים של וורדים תרבותיים, השונים במספר עלי הכותרת והקוצים, הריח והצבע (אדום וורוד-לבנבן).¹⁸⁰ הוא ציין ריבוי ירוד של ורדים מזרעים וריבוי בטכניקת ההרכבה להשגת פרחים איכותיים רצויים (Plinius XXI, 10). פליניוס הפריד בין שני סוגי מחרוזות: האחד עשוי מענפים נושאי עלים והשני מפרחים. הפרחים נלקחו בעיקר מן הצמחים: א. אחירותם החורש (*Spartium junceum*) בעל פרחים ריחניים, צפופים וצהובים הבוהקים למרחק, וענפיו הרתמיים מתאימים לשזירה בשל חוזקם (Fletcher 2007, 178), ב. הרדוף הנחלים (*Nerium oleander*) בעל פרחים ורודים גדולים, צפופים ובוהקים למרחק, ג. השיזף התרבותי (*Ziziphus Jujube = vulgaris*) שפרחיו קטנים ומזכירים את פריחת הזית, ד. שלושה מיני רקפת שהוגדרו על ידי פליניוס בשם כללי בלטינית: *cyclaminum*,¹⁸¹ כולם בעלי פרחים ורודים-סגולים, גדולים, בוהקים למרחק ומרשימים (Plinius XXI, 27). ענפים נושאי עלים אשר שימשו לקליעת זרים היו: א. קיסוס, ב. קיסוסית (Plinius XXI, 28), ג. מין דלעת בר, *Bryonia diocia*, (באנגלית White Bryony), הדומה לדלעת הנחש, *Bryonia syriaca*, הגדלה בישראל, ד. ספיראה, *Spiraea*, שהיא צמח קוצני ממשפחת הוורדיים, ה. צמח משתרג ממשפחת הפרפרניים מהסוג תלתן *Trifolium* (Plinius XXI, 29). קאטו המליץ לגדל בגינות בחוות הסמוכות לעיר צמחים שימשו לקליעת מחרוזות-הדס, ער אציל ועצי אגוז שונים (Cato VIII, p. 23). וארו תיאר את סוף החורף כזמן המתאים לשתילת צמחי שושן וכרכומים, יצירת זמורות של ורדים ושתילתם (Varro I, 35, p. 259), הוא כתב שראוי לגדל ליד העיר גינות גדולות של פרחים, למשל סיגליות וורדים, על מנת למכור הפרחים בעיר (Varro I, 16, 3, p. 221). וירגיליוס תיאר ליקוט של פרח החיננית (*Aster amellus*) הגדל בר באחו בכמויות גדולות, לשם אריגת זרים ממנו לציפוי המזבחות (Vergilius IV, p. 345).

תפירה ושזירה של פרחים למחרוזת ועטרות

ג'שמסקי שיערה שהאריגה והתפירה של מחרוזות הפרחים והעלים נעשתה בדרך בה נשזרים בימינו פרחים ועלים ליצירת מחרוזות 'לאי' (Lei) בהוואי (Jashemski 1979, 275). קיימות שתי שיטות בסיסיות ליצירת מחרוזות או עטרות של פרחים ועלים: האחת תפירה של פרחים ועלים באמצעות חוט ומחט (איור 319, איור 320), והשנייה שזירה ואריגה של פרחים ועלים באמצעות סרט או גיד

¹⁸⁰ הוא ציין שלעולם לא יהיו פחות מחמישה עלי כותרת והזכיר מין של ורד המכיל כמאה עלי כותרת, ולדעתו ככל שמספר עלי הכותרת רב יותר בהתאמה גדל מספר הקוצים, הוא ציין שמספר הקוצים יורד ככל שהצמח מתורבת יותר, וורדים מסוימים אינם מצויים בר ורק גדלים בתרבות (Plinius XXI, 10).

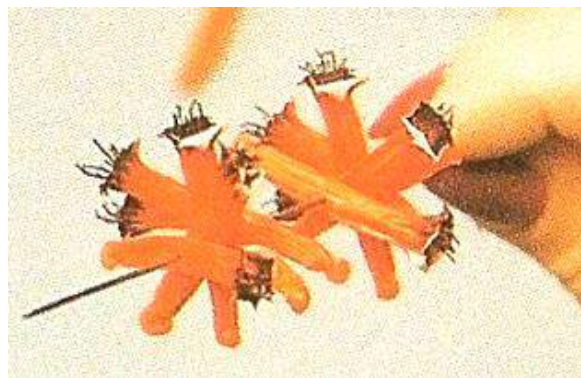
¹⁸¹ ואשר כיום מתחלקת סיסטמטית בין שלושה מינים שונים:

Cyclamen purpurascens, *C. repandum*, *C. hederifolium*.

צמחי גמיש. לצורך תפירתם ליצירת מחרוזת 'לאי', הפרחים נלקטים מן הצמח ומופרדים לבודדים, משתמשים במחט בה מושחל חוט, נועצים על המחט קבוצות של כארבעה פרחים בכל פעם, ומהדקים לאחור על החוט, ולשם אריגת מחרוזת באורך של מטר יש צורך ביותר מ-1000 פרחים קטנים. שזירת פרחים ועלים לעטרות 'הקו לאי' (Haku Lei) מתבצעת לאורכו של סרט מוליך, חבל או גיד צמחי גמיש, התלוי או אחוז מול פני האורג. על הסרט המוליך נשזרים הפרחים והעלים בתנועות קליעה, ומהדקים את הפרחים והעלים לאורכו בזה אחר זה במקומם (איור 321, איור 322).

איור 319: מחרוזת פרחים תפורים, 'לאי' (Lei) מהוואי
<http://www.sweetblossomshawaii.com/wp-content/uploads/2008/05/lei-for-male.JPG>
 (23.12.2012)

איור 318: תפירת פרחים למחרוזת 'לאי' (Lei), הוואי
http://www.youtube.com/watch?v=px_mezhTu_1
 (23.12.2012)

איור 321: עטרה שזורה, (Haku Lei), הוואי
<http://www.sweetblossomshawaii.com/?cat=25&pag=25.12.2012,ed=4>

איור 320: שזירת 'הקו לאי' (Haku Lei), הוואי
<http://www.youtube.com/watch?v=sq0HeFWMVRI>
 (24.12.2012)

אומנות חוץ

הפרחים היוו סממן של שמחה ושגשוג לרגל ההתחדשות והתחייה של הטבע והצמחייה עם סיום החורף ותחילת האביב, בעת בה הם מצויים לרוב. בעיטורים של אומנות התקופה האטריבוט הבולט של עונת האביב היה פרחים. בפסיפס צפון אפריקה בפעם הראשונה מתוארות החגיגות 'פסטיבל הוורדים' (Rose Festival) הידוע בשמו הרומי 'רוסליה' (Rosalia), שנערכו בחודש מאי, כמאפיינות של עונת האביב (Parrish 1984, 34-37). הפסטיבל נחוג בחגיגות המוניות, במשחקים (ludi) ובהופעות תיאטרליות. באתרים שונים נחוג בתאריכים שונים בהתאם לעונת הפריחה המקומית, אך באופן רשמי ועל פי רוב הפסטיבל נחוג בחודש מאי בכל רחבי העולם הרומי. 'בלוח שנה 354'

מתואר החג בחודש מאי כחלק מהחגיגות לכבוד כוכב חמה (מרקורי, Mercury), כוכבו של מזל תאומים (Stern 1953, 249-259; Parrish 1979, 279-285; Weiss 2005, 126). סמליות נוספת לאביב מופיעה בעיטורי אומנות התקופה באמצעות ציפור הנחה על קערה עם פרחים (Levi 1945, Vol. I, 85-87).

כפי שנכתב למעלה, השימוש התעשייתי בפרחים ועלים לקישוט ועיטור, הגיע לשיאו בתקופה הרומית באיטליה. בציורי הקיר של פומפיי נשתמרו עדויות לגידול פרחים בגינות, קטיף הפרחים והובלתם, אריגת הפרחים ותפירתם למחרוזות ומכירתן. בציורים רבים ניכר גם השימוש המרובה במחרוזות לעיטור בתים וחצרות, חנויות ומקדשים. גידול וורדים מתועד בציור קיר מפומפיי, בו מעוצב שיח ורדים אדומים שענפיו קשורים אל קנה, הענפים הקוצניים מתוארים בדייקנות רבה, העלים המורכבים גם כן מדויקים, הניצן המצוי בתוך עלי הגביע הירוקים והפרחים הבוגרים מוצגים בזוויות שונות (איור 323). בציורי קיר מ'בית וטי' (House of Vettii) מפומפיי ומחדר קבורה מרומא נראות עדויות לתעשיית הפרחים, באמצעות תיאורים של קופידונים ופסיכות העוסקים בליקוט הפרחים, הובלתם לבית המלאכה, ושזירת הפרחים למחרוזות על חבלים המשתלשלים ממתקן מיוחד ומכירתן (איור 324, איור 325).

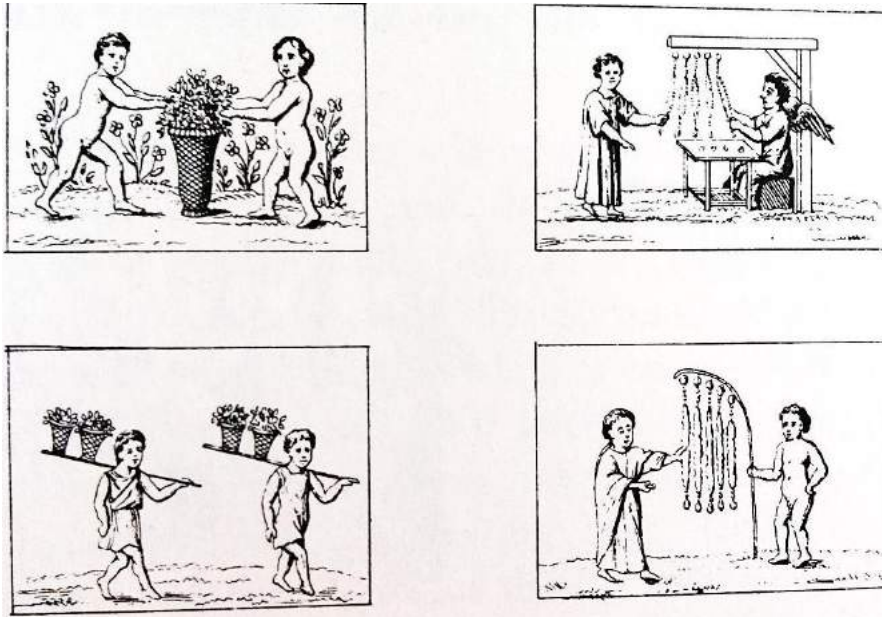
איור 322: שיח ורדים, ציור קיר, פומפיי

[http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/picture_gallery/07/eur\(23.12.2012\)_ope_ancient_roman_paintings/html/1.stm](http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/picture_gallery/07/eur(23.12.2012)_ope_ancient_roman_paintings/html/1.stm)

איור 323: תעשיית פרחים, ציור קיר, House of Vettii, פומפיי (-/640/1) <http://www.pompeii.co.uk/CDROM/VETTII/640/1->

(14.3.2014, 07.HTM)

איור 324: פעולות הקשורות לתעשייה של מחרוזות הפרחים: קטיף, הובלה בסלים, אריגה, ממכר. חדר קבורה, רומא (Jashemski 1979, Fig. 10)

בפסיפסים של ווילות מפוארות מהתקופה הרומית המאוחרת, קיימות עדויות לגידול ורדים אדומים בגינות, קטיף הוורדים והשימוש בהם כתשורה עם בוא האביב כסמל ליופי ולהתחדשות החיים לאחר החורף והתחייה לאחר המוות. למשל, בפסיפס הווילה 'נפטון והעונות', לה-חבה (La Chebba), טוניסיה, מעוצב עלם הנושא על כתפו סל עמוס בוורדים, אשר נקטפו מגינה בה השיחים מצויים במרחקים שווים אלו מאלו. רצועת האדמה של השיחים רבועה כערוגה מסודרת (איור 326). על רצפת פסיפס מהמאות שליטת-רביעית, מהנקרופוליס של צפון טינה (Thyna), טוניסיה, מתוארים שני קופידונים קוטפים וורדים ומגישים אותם בסל קלתוס לאדון (איור 327) (Blanchard-Lemee et al. 1995, 80-81). על רצפה המתארת את אחוזת הלורד יוליוס מקרתגו, טוניסיה, מהמאות רביעית-חמישית, מעוצבים ורדים אדומים בסל קורביס המוגשים לבעלת האחוזת (איור 328). שיחי הוורדים הגדולים ועמוסי הפרחים הנראים ברקע בתי האחוזת מלמדים על גידול וורדים בגינות (Blanchard-Lemee et al. 1995, p. 172). גידול ורדים מתואר גם ברקע האחוזת ועצי הפרי בפסיפס מהווילה בטברקה (Tabarka), טוניסיה, המתוארך לסוף המאה הרביעית-תחילת המאה החמישית (Blanchard-Lemee et al. 1995, p. 171, fig. 122). בפסיפס הווילה 'נפטון והעונות', לה חבה (La Chebba) מטוניסיה, נערה אוזתת קלתוס עמוס ורדים אדומים, ומסביבה שיחים עטורי ורדים, כסמל לאביב (Blanchard-Lemee et al. 1995, 50, fig. 28). בסצנת מחול של מינאד וסאטיר מרצפת פסיפס מווילה תלרו (Villa Romana del Tellar mosaics), צפון איטליה, המתוארכת לשנת 350, מעוצבות מחרוזות ועטרה מפרחים לבנים ואדומים התפורים בדיוקנות, אשר יוצרים דוגמא לוליינית, בשילוב עם עלים ירוקים (איור 329). ברצפת הפסיפס מהווילה של קונסטנטינוס מאנטיוכיה, המתוארכת למחצית ראשונה של המאה הרביעית, קיימות עדויות לגינות נוי בהן גדלו ורדים אדומים (איור 330), קטיף הוורדים וליקוטם אל סלי קלתוס (איור 331), אריגת מחרוזות על שרוכים הקשורים לענפי העצים והמשתלשלים מהם מול פני האורגת, מסירת המחרוזות

לגבר שהגיעה לבדוק את מחרוזות הפרחים המוכנות המונחות בקלתוס נוסף (איור 332). בפסיפס מבית מננדר (House of Menander), אנטיוכיה, המתוארך למאה השלישית, יש עדות גם לתפירת פרחים למחרוזות משוכללות, בסצנה בה מעוצב עוף האוחז בשרוך הקשירה וברקע גדל השיח ממנו נלקחו הפרחים (איור 333). בפסיפס בית מזנון הסעודה (House of the Buffet) (Supper) מאנטיוכיה המתוארך למאה השלישית, עטרה חגיגית מפרחים תפורים מעוצבת בידו הימנית של גבר הנישאת כתשורה לענידה לראשה של 'טאירה'¹⁸² נכספת, בידו השמאלית הוא אוחז ארנק עור מעוטר, ובו הכסף המיועד לתשלום עבור שירותיה (איור 334) (Cimok 2000, 121). על רצפת הפסיפס מהווילה של קונסטנטינוס מאנטיוכיה, המתוארכת למחצית ראשונה של המאה הרביעית, מעוצבת עטרה מפרחים ועלים קלועים הענודה לראשה של דמות האביב, מבין הפרחים ניתן לזהות שני פרחים גדולים ולבנים של שושן צחור (*Lilium candidum*) (איור 335). בפסיפס רצפת הלוח החקלאי מסיינט רומן-א-גאל (Saint Romain-en-Gal) צרפת, המתוארך לתחילת המאה השלישית, ברקע תיאורי הזריעה בעונת החורף ניצב בניין, כנראה מקדש, אשר בחזיתו עמודים וביניהם תלויות מחרוזות לקישוט (איור 336) (Lafaye ; Stern 1981, 445, Pl. XVII 37) (1892, 329). על גבי רצפת חדר הסבה של וילה רומית מפוארת מקורינתוס, יוון, המתוארכת למאה השנייה או תחילת המאה השלישית, מעוצב סל קלתוס עמוס פרחים צבעוניים (איור 337). ברצפת פסיפס 12 החודשים מ"הווילה של הבֶּזֶר" (Villa of the Falconer) מארגוס, יוון, המתוארכת למחצית הראשונה של המאה השישית, הפרסוניפיקציה של חודש מאי עטורת פרחים המסמלים את בוא האביב, מימין מונח סל עם פרחים או אגודת פרחים, בסלסילה שבידו הימנית פרחים אדומים, בידו השמאלית עטרה עגולה המיועדת לקשירה על הראש, לראש הדמות שזורה עטרת פרחים (איור 338) (Dunbabin 1999, 221-222 Fig. 233). בפסיפס סרין, סוריה, המתוארך למאה השישית, מעוצבים מוטיבים נילוטיים, ובמסגרת השטיח נראים קופידונים צועדים בינות לצומח נילוטי ונושאים על כתפם מחרוזות ארוכות הארוגות מפרחים (Balty 1977, 60-68; Balty 1990, Pl. XXXII 1).

איור 326: שני קופידונים קוטפים וורדים ומגשים אותם בקלתוס, נקרפוליס של צפון טינה (Thyna), מוזיאון ארכיאולוגי ספקס (Sfax), טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995, 80-81, Fig. 50)

איור 325: קטיפ פרחים אל קלתוס, טוניסיה (Blanchard-Lemee et al. 1995, fig. 33)

¹⁸² בת לוויה מתוחכמת של אנשים רמי מעלה בעולם היווני, באנגלית *hetaera*, ביוונית *εταίρα* (Thompson 2010).